

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

**Περιγραφή και ερμηνεία της στα διδακτικά εγχειρίδια Γλώσσας
της Ε΄ και ΣΤ τάξης του Δημοτικού Σχολείου.**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ - ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπων καθηγητής

Καραφύλλης Γρηγόριος

Μεταπτυχιακή φοιτήτρια

Ντάση Αικατερίνη

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2009

1950

1950

1950

Ελευθερία σημαίνει απαλλαγή από υστεροβουλία, τυραννικές ανάγκες, πάθη, ωμή
βία, στερεότυπα, εξωτερική πίεση από δυνάστες και κέντρα εξουσίας.

(Σαρτρ)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
---------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ετυμολογία της λέξης ελευθερία.....	11
Τι είναι ελευθερία.....	12
Πώς εμφανίστηκε η ελευθερία.....	18
Οι δύο βασικές έννοιες της ελευθερίας.....	24
Οι σύγχρονες μορφές ανελευθερίας.....	34

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	50
ΣΤΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΤΑΞΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ.....	50
1. Η έννοια της ελευθερίας σε σχέση με την ισότητα και τη δικαιοσύνη.....	52
2. Ελευθερία και δημοκρατία.....	55
3. Ελευθερία και ειρήνη.....	61
4. Ελευθερία και εθνική ταυτότητα.....	65
5. Ελευθερία και εθνική συνείδηση.....	68
6. Το εθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο της ελευθερίας.....	74
7. Σεβασμός και αναγνώριση της ελευθερίας του άλλου-η ελευθερία ως καθήκον...82	
8. ΜΜΕ και ελευθερία.....	83
Τελικές παρατηρήσεις.....	100
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	102

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη αυτή ερευνά τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται και αναλύεται η έννοια της ελευθερίας μέσα από το μάθημα της γλώσσας στο Δημοτικό Σχολείο. Η ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων στην Ε΄ και ΣΤ΄ τάξη Δημοτικού αποτελεί το ερευνητικό υλικό, στο οποίο στηρίζεται η μελέτη, και θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε πώς περιγράφεται η έννοια της ελευθερίας στα γλωσσικά κείμενα που είναι ταξινομημένα σε θεματικές ενότητες, ανάλογα με τα μηνύματα που θέλουν να περάσουν στο μαθητή εκτός από τη διδασκαλία του γραμματικού φαινομένου και φυσικά την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας.

Το Δημοτικό Σχολείο είναι ο κατεξοχήν κοινωνικός θεσμός, ο κοινωνικός χώρος που οι κοινωνικές σχέσεις μορφοποιούνται και συγκεκριμενοποιούνται. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι εκεί απεικονίζεται η κοινωνία με τους στόχους της, τις επιδιώξεις της, τις ανάγκες της, αλλά και τις συγκρούσεις της, τις αντιφάσεις της και τις αντιθέσεις της. Το σχολείο είναι το μέσο της κοινωνίας με το οποίο διαμορφώνει τα μέλη της, αποτελεί το βασικό θεσμό που συμβάλλει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του μαθητή και την αρμονική του ένταξη στην κοινωνία.

Η ραγδαία και συνεχής αύξηση της γνώσης και της πληροφορίας, οι συνεχείς ανακαλύψεις και καινοτομίες στα διάφορα πεδία της επιστήμης και της τεχνολογίας, τα φαινόμενα διεθνοποίησης του πολιτισμού και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, σε συνδυασμό με τη μείωση των αποστάσεων συντελούν στη δημιουργία ενός κοινωνικού περιβάλλοντος με ποικιλία πολιτισμικών, γλωσσικών, εθνοτικών και κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών. Στο νέο περιβάλλον που διαμορφώνεται, θεωρείται αναγκαία η υιοθέτηση προτύπων συμπεριφοράς που χαρακτηρίζονται από σεβασμό στις πνευματικές και ανθρωπιστικές αξίες. Γι' αυτό και το σχολείο καλείται να συμβάλλει πρωτίστως στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων με στέρεες ηθικές αρχές και ισχυρή αυτοαντίληψη.

Ο σχεδιασμός για ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα ανταποκρίνεται στη δυναμική των καιρών και να απαντά στις προκλήσεις της εποχής μας κρίνεται απαραίτητος, για να διαφυλαχθεί η δημοκρατικότητα του πολιτικού βίου, η ελευθερία, η ανεξιθρησκία, η αλληλεγγύη, η συλλογικότητα, ο διεθνισμός, η

δικαιοσύνη, ο πολιτισμός, η εργασία, η πνευματικής καλλιέργεια και η κοινωνική συνοχή στις ανοιχτές πλουραλιστικές κοινωνίες της εποχής μας.

Η εκπαιδευτική διαδικασία πρέπει να διαμορφώνει συνθήκες που προάγουν τις αξίες της δημοκρατίας, του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ειρήνης και της ελευθερίας,

Ένας κύριος άξονας μεταξύ άλλων αυτής της προσπάθειας θα πρέπει να είναι η ευαισθητοποίηση σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παγκόσμιας ειρήνης και η διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Ειδικότερα, το Σχολείο πρέπει να αποτελεί χώρο υποδειγματικής εφαρμογής των αρχών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως είναι ο σεβασμός στον άλλο, η διασφάλιση της αξιοπρέπειας του κάθε ατόμου, η ελευθερία από κάθε μορφής διάκριση, η ελευθερία σκέψης κι έκφρασης, η συμμετοχή και η συνεργασία. Η εκπαιδευτική διαδικασία πρέπει να συνιστά εφαρμογή του άρθρου 1 της Διεθνούς Σύμβασης των Δικαιωμάτων του παιδιού που ορίζει ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και να διασφαλίζεται το καλύτερο προς το συμφέρον του παιδιού.

Πιο συγκεκριμένα τα νεωτερικά εκπαιδευτικά συστήματα δεν μπορούν να γίνουν πλήρως κατανοητά και να αναλυθούν χωρίς να ληφθούν υπόψη τα Άρθρα 29 και 30 για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Σύμφωνα με το πνεύμα αυτών των κειμένων, η εκπαίδευση δεν είναι απλά και μόνο θεσμός που διαχειρίζεται γενική αντικειμενική και πολύτιμη γνώση ταγμένος στην προώθηση του ιδεώδους των ίσων ευκαιριών, αλλά αντιμετωπίζεται ως ένα μέσο ικανό να συμβάλλει στην εξάλειψη κάθε μορφής φυλετικής διάκρισης, φυλετικής προκατάληψης και μη ανοχής.

Στην πραγματικότητα, ο στόχος της εκπαίδευσης είναι να προλαμβάνει και να εξαλείφει τη ρατσιστική προπαγάνδα και το ρατσισμό, όπως και να καταπολεμά την προκατάληψη.

Στο άρθρο 29 της Σύμβασης του τελικού κειμένου της Κοπεγχάγης για τα Δικαιώματα του παιδιού, τα συμβαλλόμενα κράτη αποδέχονται και στηρίζουν ότι η εκπαίδευση του παιδιού θα πρέπει να συμβάλλει στην ανάπτυξη του σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες.¹ Είναι ορατή και

---

¹ Μακρυνιώτη Δήμητρα, "Η γλώσσα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση: μια πρώτη συζήτηση" *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 2, τεύχος 1, Απρίλιος 1999, σ. 9,

επιβεβλημένη η ανάγκη προώθησης των δικαιωμάτων του παιδιού για τη δημιουργία πολιτών που θα τους διακρίνει η ενεργή τους διάθεση και το ενδιαφέρον για την κοινωνία που θα στελεχώσουν, έχοντας ως όπλο τις ανθρωπιστικές αξίες.

Ωστόσο το σχολείο παρά τους ανθρωπιστικούς του στόχους εξακολουθεί να έχει τον παραδοσιακά θεμελιώδη ρόλο του, δηλαδή να παρέχει αφενός τις γνώσεις, ικανότητες και δεξιότητες, αφετέρου τις αρχές, αξίες, στάσεις, κανόνες, ιδεολογία και τα κίνητρα που είναι απαραίτητα για τη συγκρότηση και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.²

Η διαδικασία εκπαίδευσης των νέων διαποτίζεται και συνδέεται με αξεδιάλυτο τρόπο, με έκδηλες και λανθάνουσες πρακτικές, με μηχανισμούς αξιολόγησης και επιλογής ή αλλιώς με εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης.

Στα σύγχρονα έθνη- κράτη οι αρχές, οι στόχοι και οι προτεραιότητες του εκπαιδευτικού συστήματος παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του πολίτη.

Στο μάθημα της γλώσσας με τη διδασκαλία των θεματικών ενοτήτων η έννοια της ελευθερίας παρουσιάζεται με συγκεκριμένο περιεχόμενο, αφού η επιλογή των κειμένων δεν είναι καθόλου τυχαία.

Ενώ στην πολιτικοοικονομική κοινωνική πραγματικότητα της εποχής μας η έννοια ελευθερία έχει διαφορετικές σημασίες χωρίς βέβαια να υποτιμώνται οι μορφές ελευθερίας που τον 18^ο και 19^ο αιώνα είχαν πρωτεύουσα σημασία, τα σχολικά εγχειρίδια επιμένουν να παρουσιάζουν τις παλαιότερες μορφές. Παρατηρούμε ο λόγος των σχολικών βιβλίων να παραμένει εγκλωβισμένος στους μύθους και τις αντιφάσεις του εθνικισμού του 19ου αιώνα, όταν αναφέρεται στο έθνος, την κουλτούρα, την πολιτισμική ομοιογένεια, και την εθνική συνέχεια.³

Επομένως ένα ερώτημα που εύλογα προκύπτει και αξίζει να μελετηθεί είναι το πώς επιτυγχάνεται η μύηση των μαθητών του Δημοτικού στις διάφορες κοινωνικές ιδέες ή αξίες μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια της Γλώσσας, που

διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:

<http://web.auth.gr/virtualschool/1.4/TheoryResearch/MakryniotiDiscourse.html>, (26/11/2008).

² Κωνσταντίνου, Χ., *Σχολική πραγματικότητα και κοινωνικοποίηση του μαθητή*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 71-72.

³ Φραγκουδάκη Α.- Δραγώνα Θ., *Τι είν' η πατρίδα μας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 16.

προσφέρονται όχι μόνο για την καλλιέργεια της γλώσσας μας αλλά και για την καλλιέργεια και αξιολόγηση διαθέσεων και στερεοτύπων.

Κατά τον Τσόμσκι, η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος με την παραδοσιακή του μορφή και την κακή παροχή μόρφωσης οδηγεί στην κακή εκπαίδευση. Έτσι όπως λειτουργεί σήμερα το σύστημα εκπαίδευσης έχει πάρει διαζύγιο από τον κύριο εκπαιδευτικό στόχο, δηλαδή την ανάπτυξη ελεύθερων και δημιουργικών προσωπικοτήτων. Οι σημερινοί εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, άμεσοι ή όχι, ευρύτεροι και στενότεροι, δεν προσβλέπουν στην αλήθεια, αλλά στην ποδηγέτηση των πολιτών από τις κυρίαρχες δυνάμεις, συνολικότερα από το κυρίαρχο καπιταλιστικό σύστημα».⁴

Ο θεσμός της εκπαίδευσης ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες κοινωνικοποίησης είτε μέσω της σχέσης σχολείου- κοινωνικοποίησης είτε μέσω της παραγόμενης γνώσης, βοηθά στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή την απαραίτητα ειδικευμένη εργατική δύναμη.

Το εκπαιδευτικό σύστημα με τη μορφωτική του λειτουργία επιδιώκει να παρέχει αφενός τόσο μια άμεσα αξιοποιήσιμη γνώση με στοιχεία επαγγελματικής μόρφωσης, αφενός στοιχεία γενικότερης γνώσης που βοηθούν στην κατανόηση του κόσμου. Σήμερα υπάρχει η τάση παροχής μιας περαιτέρω εξειδικευμένης μόρφωσης.⁵

Οι γρήγορες αλλαγές που χαρακτηρίζουν την εποχή μας απαιτούν μία εκπαίδευση με παροχή τέτοιων γνώσεων και κριτηρίων που να καθιστούν ικανό τον πολίτη να προσαρμόζεται γρήγορα και δημιουργικά στις νέες συνθήκες κάθε φορά.

Καθίσταται αναγκαία η κριτική μόρφωση του πολίτη και της κοινωνίας γενικότερα, που θα τους βοηθά να ανοίγουν νέους ορίζοντες, να τους κατανοούν και να μην τους φοβούνται.⁶

Μια τέτοια εκπαίδευση που τάσσεται υπέρ της κριτικής μόρφωσης δεν παράγει εμπορεύματα για τη φιλελεύθερη αγορά εργασίας, αλλά κριτικά σκεπτόμενους ανθρώπους. Οι κριτικά σκεπτόμενοι άνθρωποι είναι προσωπικότητες που πρέπει να μορφώνονται αδιαλείπτως για τις παγκόσμιες κοινωνικές εξελίξεις και τα μεγάλα προβλήματα της εποχής μας, για το γίνεσθαι στον άμεσο χώρο τους

⁴ Τσόμσκι Ν., *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σ.10.

⁵ Ο. π., σ.11.

⁶ Ο. π., σ.12.

και για τους πιθανούς καθώς και τους ικανούς τρόπους παρέμβασης σ' αυτόν. Να γίνονται πολίτες που πίσω από τα μεγάλα στερεότυπα της εποχής θα πρέπει να αναγνωρίζουν πραγματικές προθέσεις, επιλογές και πρακτικές. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν θα πρέπει να αποκτούν ορίζοντα, ο οποίος θα πρέπει να είναι άμεσα αξιοποιήσιμος ούτε όμως και η μόρφωσή τους να συρρικνώνεται μόνο σ' αυτό το στοιχείο.⁷

Ο προβληματισμός να ασχοληθώ με την έννοια της ελευθερίας δόθηκε από τις διαλογικές συζητήσεις στο μάθημα της Φιλοσοφίας της Παιδείας κατά την παρακολούθηση του Διδασκαλείου Δ. Ε. του Π. Τ. Δ. Ε όπως και κατά το πρώτο έτος του Μεταπτυχιακού Προγράμματος με τον Καθηγητή Φιλοσοφίας του Π. Τ. Δ. Ε του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γρηγόριο Καραφύλλη, ο οποίος μας μετέδωσε με τον καλύτερο τρόπο τις αξίες της δημοκρατίας και οι έννοιες αυτές με προβλήματίσαν ιδιαίτερα, αφού στη Δημοκρατία που ζούμε σήμερα βλέπουμε να υπονομεύονται η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότητα, καθώς η κοινωνία διέπεται από μεγάλη κρίση και δικαιολογημένα μιλάμε για κρίση αξιών και ειδικότερα για κρίση των ηθικών αξιών.

Ο προβληματισμός αυτός συστηματοποιήθηκε, όσο μπόρεσα να το καταφέρω, με τη βιβλιογραφία που μελέτησα, πράγμα δύσκολο διότι είναι τεράστια για το συγκεκριμένο θέμα και προσπάθησα να επιλέξω την καταλληλότερη στο μέτρο του δυνατού.

Επικεντρώθηκα λοιπόν στην έννοια της ελευθερίας ως ετυμολογία, πόσο πολύπλευρη είναι, στους σημαντικότερους τύπους της, πώς μεταδίδεται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια στους μικρούς μαθητές, αναδεικνύοντας έτσι τον ρόλο της εκπαίδευσης ως μηχανισμό της Πολιτείας που θέλει να μυήσει τους αυριανούς πολίτες μας σε συγκεκριμένες στάσεις, αξίες και στερεότυπα και τέλος στις μορφές ανελευθερίας που γνωρίζει η εποχή μας

Ειδικότερα το θέμα διατυπώνεται: *η έννοια της ελευθερίας, πώς περιγράφεται και ερμηνεύεται στα βιβλία της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού*. Διακρίνεται σε δύο μέρη:

Το πρώτο μέρος αναφέρεται στην έννοια της ελευθερίας, στα είδη αυτής και στις σύγχρονες μορφές ανελευθερίας.

---

⁷ Ο. π., σ. 14.

• Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι μορφές και οι τύποι ελευθερίας, όπως εμφανίζονται και περιγράφονται στα κείμενα των γλωσσικών εγχειριδίων της Ε' και ΣΤ' Δημοτικού.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα αποτελέσματα της έρευνας, τη συζήτηση των ευρημάτων και τη διατύπωση καταληκτικών παρατηρήσεων και συμπερασμάτων.

Τέλος ακολουθεί η βιβλιογραφία που μελετήθηκε και χρησιμοποιήθηκε, όπως και τα κείμενα έρευνας στα διδακτικά εγχειρίδια της Ε' και ΣΤ' Δημοτικού, για την παρουσίαση του ερευνητικού μέρους.

• Οφείλω να ευχαριστήσω για την εκπόνηση αυτής της εργασίας όσους με βοήθησαν και ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή Γρηγόριο Καραφύλλη για τη σημαντική καθοδήγηση και τη στήριξή του στη συγγραφή της μελέτης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ετυμολογία της λέξης ελευθερία

Στη βιβλιογραφία η λέξη ελευθερία αναφέρεται ως ουσιαστικό της αρχαίας ελληνικής. Ετυμολογείται από το ελεύσομαι, μέλλοντας του ρήματος έρχομαι που σημαίνει: θα έρθω. Ειδικότερα η λέξη ελευθερία προέρχεται από το πρόθεμα έψιλον (ε) και την ινδοευρωπαϊκή ρίζα "λεύθ" που σημαίνει αυξάνω, αναπτύσσομαι. Από την ίδια ρίζα προέρχεται ο μέλλοντας του ελλειπτικού ρήματος έρχομαι, ελεύσομαι, που έχει και τη σημασία του ανεβαίνω, εισχωρώ. Επομένως ελευθερία σημαίνει ανάπτυξη, διεύδυση.⁸

Ετυμολογικά το αίτημα της ελευθερίας είναι αβέβαιο και μελλοντικό. Από την ίδια ρίζα προέρχεται η έλευσις, οι πόλεις Ελευσίς και Ελευθεραί, αλλά και ο Διόνυσος, ο θεός του οίνου, των αμπελώνων και της δραματικής ποιήσεως, που προς τιμήν του στις γιορτές οι άνθρωποι απελευθερώνονταν από τις κοινωνικές συμβάσεις.⁹

Σύμφωνα και με το Λεξικό της Νέας ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη η λέξη ελευθερία έχει ινδοευρωπαϊκή ρίζα leudh (-λευθ-) που σήμαινε *αυξάνω, αναπτύσσομαι*. Ετυμολογικά συνδέεται περισσότερο με λέξεις που σε άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες δηλώνουν τον λαό παρά με το *ελεύσομαι* που σημαίνει «*θα έρθω*». Ορίζεται αλλιώς λευτεριά και ελευτεριά, που σημαίνει δυνατότητα αυτόβουλης διάθεσης και απεριόριστης διάθεσης σύμφωνα με τις επιθυμίες κάποιου, απουσία εξαναγκασμού ή καταπίεσης, όπως και επιμέρους δικαίωμα που συνδέεται με την ελευθερία. Η έννοια ελευθερία σημαίνει κυρίως απουσία καθεστώτος ξένης κατοχής ή τυραννίας και αναφέρεται στην πολιτική ή εθνική ελευθερία.¹⁰

⁸ Τερεζάκη Ρία., «Η έννοια της ελευθερίας», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: [http://www.blavatsky.gr/index.php?id=12&L=0&tx_ttnews\[cat\]=1&tx_ttnews\[tt_news\]=39&tx_ttnews\[backPid\]=7&cHash=a349cf80bc](http://www.blavatsky.gr/index.php?id=12&L=0&tx_ttnews[cat]=1&tx_ttnews[tt_news]=39&tx_ttnews[backPid]=7&cHash=a349cf80bc), (7/12/2007).

⁹ Ηλεκτρονικό λεξικό, *άσπρη λέξη*, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.asprilexi.com/anazitisi.asp>, (11/11/2007).

¹⁰ Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Γ' Ανατύπωση (2006) αναθεωρημένη και συμπληρωμένη Β' έκδοση (2002), σελ. 2.032, Εκδ. ΚΕΝΤΡΟ ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑΣ, σ.586.

Τι είναι ελευθερία

Η ελευθερία είναι μία από τις σπουδαιότερες ηθικές αξίες ως προς την αποδοχή και τη διεκδίκηση, η οποία επιτρέπει μάλλον παρά πραγματώνει αυτό που κάποιος επιθυμεί ή θέλει.

Όπως προαναφέρθηκε η ελευθερία παρουσιάζεται ως η απουσία περιορισμού, η ιδιότητα ή η κατάσταση εκείνου που δεν εμποδίζεται ή δε δεσμεύεται από κανέναν εξωτερικό ή εσωτερικό παράγοντα

Άλλος ορισμός την παρουσιάζει ως την ικανότητα του ανθρώπου να ενεργεί σύμφωνα με τα συμφέροντα και τους σκοπούς του στηριζόμενος στη γνώση της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Σύμφωνα με τον Διαφωτισμό πρωτεύον στοιχείο για την απόκτηση της ελευθερίας είναι η στενή της σχέση με τη γνώση. Ο άνθρωπος για να αποκτήσει την ικανότητα να απελευθερωθεί και να εξέλθει από την ανηλικότητά του πρέπει να προαγάγει τη γνώση, δηλαδή να χρησιμοποιήσει τη νόησή του. Η χρήση της νόησης ενεργοποιεί την απελευθέρωση και η ίδια αυτή η χρήση είναι μια πράξη ελευθερίας, καθώς πρέπει να κάνουμε χρήση της ίδιας της νόησής μας για να απαλλαγούμε από οποιαδήποτε εξωτερική καθοδήγηση. Γίνεται κατανοητό πως η ελευθερία είναι σκοπός και μέσον προαγωγής της γνώσης, δηλαδή ο άνθρωπος είναι προσωπικά υπεύθυνος ο ίδιος για την ανηλικότητά του. Άρα ο εξανθρωπισμός του ανθρώπου μπορεί να επιτευχθεί με την αγωγή, γενικότερα ο μετασχηματισμός του κόσμου μπορεί να επιδιωχθεί με ορθολογική δράση. Έτσι οδηγούμαστε στη μάχη των αρχών, των χαρακτήρων, των ηθών, για να οδηγηθούμε στον επαναπροσδιορισμό των στόχων της αγωγής, διότι αυτή είναι που συμβάλλει στην κατάκτηση της γνώσης και μας κάνει κυρίαρχους και ικανούς να τη χρησιμοποιήσουμε, ώστε να μετασχηματίσουμε τον κόσμο.

Στην ιστορία της κοινωνικής σκέψης το πρόβλημα της ελευθερίας συνδέθηκε και με το ερώτημα: αν ο άνθρωπος έχει ελευθερία της βούλησης, δηλαδή τα σχέδιά του και οι πράξεις του αν καθορίζονται ή όχι από τις εξωτερικές συνθήκες.

Σύμφωνα με τον Καντ η ελευθερία του ανθρώπου πρέπει να προσαρμόζεται στην αναγκαιότητα του νόμου, έτσι ώστε μέσα από την ευγενή χαλιναγώγηση να περιορισθεί η ελευθερία της βούλησης και να προσανατολιστεί στην αγαθή βούληση. Ο ηθικός φιλόσοφος θεωρεί ότι τα σοβαρότερα δεινά που προκαλούνται

στην „ανθρωπότητα οφείλονται από την κακή χρήση της ελευθερίας. Πράγματι η συμπεριφορά της διάνοιας είναι ολέθρια όταν στερείται ηθικού προσανατολισμού, τόσο για τον ίδιο τον εαυτό της όσο και για τους άλλους

Στο έργο του εξηγεί πώς μέσα από τον εξαναγκασμό ασκείται ένα πραγματικά ελεύθερο αυτεξούσιο. Ο εξαναγκασμός δεν ασκείται σε ό, τι πρόκειται να αναβαθμιστεί, αλλά στην κακή χρήση του αυτεξούσιου που θα στεκόταν εμπόδιο σε αυτή την πορεία προς την ηθική ελευθερία. Όπως υποστηρίζει, αρχικά στέλνουμε τα παιδιά μας στο σχολείο όχι για να αποκτήσουν γνώσεις, αλλά για να μάθουν να είναι φρόνιμα. Ειδικότερα μίλησε για την ηθική ελευθερία, την οποία εννόησε ως τη δυνατότητα που πρέπει να έχει ο άνθρωπος να επιλέγει ανάμεσα στο καλό και το κακό. Από την ηθική ελευθερία προκύπτει η ευθύνη του ανθρώπου για τις πράξεις του και η αξία των πράξεών του.

Ο Isaiah Berlin θεωρεί την ελευθερία ως δυνατότητα δράσης παρά την ίδια δράση καθ' εαυτήν, δηλαδή η δυνατότητα του ανθρώπου ή μιας ομάδας να μην αυτοορίζεται, να μην πέζεται ή καταδυναστεύεται, να κινείται όπως θέλει, να αναπτύσσει δράση, να πραγματώνει τους σκοπούς που θέλει.

Απόλυτη ελευθερία δεν υπάρχει, δεν μπορεί να κάνει ο καθένας οτιδήποτε θέλει, παραβιάζοντας την ελευθερία των άλλων, επίσης ελευθερία δεν είναι απουσία εξωτερικών επιδράσεων επάνω μας. Ο άνθρωπος είναι υποκείμενο και αντικείμενο μέσα στο περιβάλλον στο οποίο ζει. Και ασκεί και δέχεται επιδράσεις.

11

Μια άλλη αντίληψη για την έννοια της ελευθερίας είναι η υλιστική, η οποία απορρίπτει την ιδεαλιστική άποψη και παρουσιάζει την ελευθερία ανεξάρτητη από τις ιστορικές συνθήκες, έξω από το χρόνο, σαν κάτι που συνδέεται με την αιώνια αμετάβλητη ουσία του ανθρώπου. Είναι αντίθετη με τη βουλησιαρχία που θεωρεί τις ανθρώπινες ενέργειες αυθαίρετες όσο και κατά της μοιρολατρίας που βλέπει τις ανθρώπινες ενέργειες ως κάτι το προκαθορισμένο.¹²

Ο Χέγκελ προχώρησε το πρόβλημα της ελευθερίας ένα βήμα μπροστά και μίλησε για τον άνθρωπο ως ιστορική ύπαρξη που γεννιέται μέσα στον κόσμο της ιστορίας. Ο πραγματικός ζωντανός άνθρωπος είναι ιστορικός άνθρωπος, που

¹¹ Γκίκας, *Φιλοσοφικό λεξικό*, σ.124.

¹² Λ.Φ. ΗΛΙΤΣΕΦ_ Π.Η. ΦΕΝΤΟΣΕΓΙΕΦ, *Φιλοσοφικό εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, σ. 101.

ζώντας στα πλαίσια καθορισμένης ιστορικής κοινωνίας, έχει μπροστά του συγκεκριμένα ιστορικά προβλήματα και ακριβώς σε αυτό συνίσταται η ζωή του.¹³

Οι μαρξιστές, σε αντίθεση με τους ιδεαλιστές που περιορίζουν το πρόβλημα της ελευθερίας μόνο στη σφαίρα της συνείδησης, δεν αρκούνται στη συνείδηση της ελευθερίας, γιατί πιστεύουν ότι είναι αυταπάτη και δεν αποτελεί πραγματική ελευθερία όταν δεν υπάρχει η δυνατότητα της πρακτικής της υλοποίησης στη δράση του ανθρώπου. Θεωρούν ότι οι άνθρωποι κάνουν μόνοι τους την ίδια τους την ιστορία, όμως δεν την κάνουν κάτω από ελεύθερες συνθήκες μόνοι, μα κάτω από συνθήκες που βρέθηκαν άμεσα, που δόθηκαν και κληρονομήθηκαν από το παρελθόν. Οι άνθρωποι δεν είναι ελεύθεροι διαιτητές των παραγωγικών τους δυνάμεων, γιατί κάθε παραγωγική δύναμη που αποκτήθηκε είναι το προϊόν μιας προηγούμενης δραστηριότητας. Το μέτρο της ελευθερίας, που διαθέτουν σε κάθε συγκεκριμένη εποχή, καθορίζεται γενικότερα από το επίπεδο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, από το βαθμό που οι ίδιοι γνωρίζουν την αντικειμενική πορεία της φύσης και της κοινωνίας και τέλος από το κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς της δοσμένης κοινωνίας. Η ελευθερία αποτελεί μέρος της ελευθερίας που διαθέτει η δοσμένη κοινωνία στο σύνολό της.¹⁴

Σύμφωνα με τον Μαρξ η ελεύθερη συνειδητή δράση αποτελεί γνώρισμα του ανθρώπινου γένους και ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα ζώα. Η ίδια η ελευθερία που έχουν οι άνθρωποι σε κάθε εποχή είναι το αναγκαίο προϊόν της ιστορικής εξέλιξης, οι πρώτοι άνθρωποι ήταν τόσο ανελεύθεροι όσο και τα ίδια τα ζώα, όμως κάθε βήμα προς τα εμπρός ήταν ένα βήμα προς την ελευθερία.¹⁵

Η ελευθερία δε συνίσταται στη φανταστική ανεξαρτησία από τους φυσικούς νόμους, αλλά στη γνώση των νόμων αυτών, στη δυνατότητα να χρησιμοποιούνται στην πρακτική δράση. Από τη στιγμή που έχουμε γνωρίσει το νόμο που δρα ανεξάρτητα από τη θέλησή μας και από τη συνείδησή μας είμαστε κύριοι της φύσης. Ο άνθρωπος γίνεται ελεύθερος από τη στιγμή που ανεξαρτητοποιείται από τις δυνάμεις του περιβάλλοντος. Τούτο επιτυγχάνεται με την κυριαρχία του ανθρώπου- υποκειμένου πάνω στη φύση καθώς

¹³ Γιαναγκίντα, Κ., *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, σ. 107.

¹⁴ Ράγγας, Σ., *Τι λέει ο Μαρξ για την ελευθερία και τη δημοκρατία*, σ.48.

¹⁵ Λ.Φ.ΗΛΙΤΣΕΦ- Π.Η. ΦΕΝΤΟΣΕΓΙΕΦ, *Φιλοσοφικό εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, σ. 101-107.

δραστηριοποιείται με την εργασία. Ο προορισμός της εργασίας είναι ο μετασχηματισμός της φύσης για την ικανοποίηση των αναγκών του.¹⁶

Στην καθημερινή πρακτική δράση των ανθρώπων η ελευθερία δεν είναι απόλυτη αλλά σχετική και εφαρμόζεται στη ζωή με την εκλογή ενός καθορισμένου σχεδίου δράσης. Και είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο καλύτερα κατανοούν οι άνθρωποι τις πραγματικές δυνατότητες που έχουν, όσο περισσότερα μέσα διαθέτουν για την πραγματοποίηση των σκοπών τους, όσο περισσότερο συμπίπτουν τα συμφέροντά τους με την αντικειμενική κατεύθυνση της κοινωνικής διαδικασίας και με τις προσπάθειες των πλατιών μαζών και των κοινωνικών τάξεων.

Η ιστορικά αυτή σχετική αλλά και ταυτόχρονα πρακτικά ουσιαστική ελευθερία του ατόμου να επιλέγει τη δική του γραμμή συμπεριφοράς στις διάφορες περιστάσεις, επιφορτίζει τον άνθρωπο με την ηθική και κοινωνική ευθύνη για τις ενέργειές του.

Ελευθερία λοιπόν δε σημαίνει καθόλου αυθαιρεσία, είναι πάντα συγκεκριμένη και σχετική. Ανάλογα με τις αντικειμενικές συνθήκες και τα συγκεκριμένα περιστατικά, οι άνθρωποι μπορούν να είναι ελεύθεροι σε μια σφαίρα δράσης και να την στερούνται σε άλλη, έτσι ο βαθμός της ελευθερίας τους μπορεί να είναι ολότελα διαφορετικός.

Κατά τον Σαρτρ η ελευθερία είναι η ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν πρόκειται για μια παθητική κατάσταση αλλά για μία ασταμάτητη δράση. Ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος σε ελευθερία, δηλαδή με την ελευθερία δημιουργεί τον εαυτό του από το μηδέν.

Η ελευθερία όμως δεν πρέπει να συγχέεται με το να κάνει κάποιος οτιδήποτε θέλει, παραβιάζοντας την ελευθερία των άλλων. Όπως δε σημαίνει απουσία εξωτερικών επιδράσεων από επάνω μας. Ο άνθρωπος είναι και υποκείμενο και αντικείμενο μέσα στο περιβάλλον στο οποίο ζει. Και ασκεί και δέχεται επιδράσεις.

Ο όρος ελευθερία χρησιμοποιείται και όταν θέλουμε να μιλήσουμε για την εσωτερική ελευθερία, εννοώντας την ανεκτικότητα που μπορεί να παρουσιάσει ο άνθρωπος σε εξωτερικούς καταναγκασμούς, μη αντιδρώντας και προβαίνοντας σε ενέργειες εκδίωξης. Μια τέτοια ελευθερία σημαίνει προσαρμογή στους εξωτερικούς καταπιεστικούς παράγοντες. Όπως για παράδειγμα, ένας δούλος στην

---

¹⁶ Γιαννακίνα, Κ., *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, σ.133.

αρχαιότητα δεν μπορούσε να επαναστατήσει, για να αλλάξει τη μοίρα του. Γι' αυτό οι Κυνικοί και οι Στωικοί δίδασκαν ότι ένας άνθρωπος μπορεί να είναι δούλος αλλά ψυχικά ελεύθερος και αντίθετα, ένας ελεύθερος να είναι δούλος στα πάθη του.¹⁷

Από ψυχολογική άποψη η ελευθερία ορίζεται ως απουσία εσωτερικών συγκρούσεων, συμπλεγμάτων, έμμονων ιδεών και συνηθειών, καταναγκαστικών και ψυχαναγκαστικών τάσεων. Οι καταναγκασμοί αυτοί βιώνονται ως εσωτερικός βασανισμός που κρατά μακριά το άτομο από τα καθήκοντα της ζωής, γιατί φοβάται την αποτυχία.¹⁸

Επιπλέον η ελευθερία θεωρείται και ως η ικανότητα του ανθρώπου να έχει πολιτικά δικαιώματα και να τα ασκεί, δηλαδή να παίρνει μέρος στην εκδήλωση της θελήσεως της πολιτείας και σχετικά με την πολιτεία το δικαίωμα του καθενός να κάνει ή να μην κάνει ό, τι θέλει, εφόσον ο νόμος δεν το απαγορεύει ή δεν το επιτάσσει ρητά, οπότε μιλάμε για την *πολιτική ελευθερία*. Η έννοια αυτή συμπίπτει με την *ατομική ελευθερία* που σημαίνει πως κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να κινείται ελεύθερα, χωρίς κίνδυνο να συλληφθεί ή οπωσδήποτε να περιορισθεί παρά μόνο σύμφωνα με τις διατάξεις του Συντάγματος.

Κατά τον ίδιο τρόπο ένα άτομο είναι ελεύθερο στη θρησκευτική του συνείδηση, στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων του, στην έκφραση των στοχασμών του(γνωμών) προφορικά ή γραπτά, με τον τύπο, χωρίς την επέμβαση λογοκρισίας και κάθε άλλο περιορισμό και αναφερόμαστε στην *πνευματική ελευθερία*.

Άλλη θεμελιώδης ελευθερία είναι η *οικονομική ελευθερία* που περιέχει την ελευθερία του επαγγέλματος, του συνεταιρίζεσθαι, της μεταναστεύσεως, το δικαίωμα να μην στερείται κανείς την περιουσία του παρά μόνο για δημόσια ωφέλεια και έπειτα από πλήρη αποζημίωση.

Έπειτα από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ως θεμελιώδεις ελευθερίες αναγνωρίστηκαν η ελευθερία από το φόβο, δηλαδή το δικαίωμα των λαών να απαλλαγούν από τη συνεχή απειλή του πολέμου και η ελευθερία από τη στέρηση, δηλαδή το δικαίωμα των ανθρώπων να έχουν εξασφαλισμένη την ικανοποίηση των βασικών αναγκών της συντηρήσεώς τους.¹⁹

¹⁷ Γκίκας, Σ., *Νέο φιλοσοφικό λεξικό*, σ.124.

¹⁸ Ο. π., σ. 124.

¹⁹ *Επίτομον Εγκυκλοπαδικόν Λεξικό*, Τόμος Α'(Α-Ι), σ. 871-872.

• Στην πραγματικότητα η ελευθερία υπάρχει στην αναγκαιότητα με τη μορφή μιας αδιάκοπης αλυσίδας ελευθερίας εκλογής που πραγματοποιήθηκε από τους ανθρώπους στο παρελθόν και οδήγησε την κοινωνία στη σημερινή της κατάσταση. Με τη σειρά της η αναγκαιότητα υπάρχει στην ελευθερία με τη μορφή των αντικειμενικών περιστατικών και δεν μπορεί να υλοποιηθεί διαφορετικά παρά μόνο με την ελεύθερη δράση των ανθρώπων.

Η ελευθερία του ατόμου αποτελεί πάντα μέρος της ελευθερίας που διαθέτει η δοσμένη κοινωνία στο σύνολό της. Έτσι γίνεται κατανοητό ότι είναι αδύνατο να ζούμε στην κοινωνία και να είμαστε ελεύθεροι από την κοινωνία. Συνίσταται στην κυριαρχία πάνω στους ίδιους τους εαυτούς μας και πάνω στην εξωτερική φύση, κυριαρχία που βασίζεται στη γνώση των αναγκαιοτήτων της φύσης. Συνεπώς η ελευθερία είναι η ανάγκη που έχει κατανοηθεί και χωρίς την κατανόηση αυτής της ανάγκης δεν μπορεί να υπάρχει στην αληθινή της μορφή.²⁰

Σύμφωνα με τον J. St. Mill που ύμνησε την ατομική ελευθερία και τη μελέτησε για τα όρια και την έκτασή της, το άτομο δεν είναι υπόλογο στην κοινωνία για πράξεις που αφορούν αποκλειστικά και μόνο τα δικά του συμφέροντα αντίθετα είναι υπόλογο για όλες εκείνες τις πράξεις που βλάπτουν τα συμφέροντα των άλλων. Την πραγματοποίηση της ελευθερίας δεν την αφήνει στο ελεύθερο παιχνίδι των δυνάμεων, δεν περιορίζει τη λειτουργία του κράτους σε καθήκοντα νυχτοφύλακα. Αναγνώριζε στο κράτος το δικαίωμα να περιορίζει την ελευθερία των πολιτών για την προαγωγή της ευημερίας των πολιτών. Υποστηρίζει λοιπόν μια ατομική ελευθερία με προσανατολισμένη δέσμευση σύμφωνη με τις απαιτήσεις της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο Mill αναφερόμενος στην ιδέα της ωφελιμότητας ορίζει την έννοια της ελευθερίας σε σχέση με τα συμφέροντα ενός ανθρώπου ως προοδευτικό ον. Έτσι επικαλείται τρεις λόγους υπέρ των ελεύθερων θεσμών. Υποστηρίζει ότι οι θεσμοί χρειάζονται για να αναπτύξουν οι άνθρωποι τις ικανότητες και τις δυνάμεις τους, για να μπορούν οι προτιμήσεις τους σχετικά με τις διάφορες δραστηριότητες να είναι έλλογες και τεκμηριωμένες και τέλος ότι προτιμούν να ζουν υπό καθεστώς ελευθερίας, διότι θέλουν να ορίζουν τον τρόπο ζωής τους και να ρυθμίζουν οι ίδιοι τις υποθέσεις τους.

---

²⁰ Μ. ΡΟΖΕΝΤΑΛ-Π. ΠΟΥΝΤΙΝ, *Φιλοσοφικό λεξικό*, σ. 54-55.

• Από την παρουσίαση των αντιλήψεων για την έννοια της ελευθερίας, παρατηρούμε ότι η κάθε επιμέρους ελευθερία είναι ένα περίπλοκο σύμπλεγμα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, η οποία μπορεί να εξηγηθεί με βάση τρία στοιχεία: τα υποκείμενα δράσης που είναι ελεύθερα, τις δεσμεύσεις και τους περιορισμούς από τους οποίους είναι ελεύθερα και τέλος αυτό το οποίο είναι ελεύθερα να κάνουν ή να μην κάνουν. Αυτά τα στοιχεία κρίνονται απαραίτητα για πλήρεις αναλύσεις της ελευθερίας.

• Γίνεται αντιληπτό ότι η γενική περιγραφή μιας επιμέρους ελευθερίας έχει την ακόλουθη μορφή: ένα πρόσωπο είναι ελεύθερο από κάποιο εμπόδιο να κάνει κάτι. Ελεύθερα μπορεί να είναι φυσικά και νομικά πρόσωπα, ενώ τα εμπόδια αρχίζουν με καθήκοντα και απαγορεύσεις που ορίζονται από τον νόμο και καταλήγουν στην καταναγκαστική επιρροή της κοινής γνώμης και των κοινωνικών πιέσεων.

Η ελευθερία που σχετίζεται με δικαιώματα και με συνταγματικούς και νομικούς περιορισμούς, αποτελεί μια θεσμική δομή, ένα σύστημα δημόσιων κανόνων που ορίζουν δικαιώματα και καθήκοντα.

Η αξία της καθεμίας ελευθερίας εξαρτάται από τον προσδιορισμό των υπόλοιπων ελευθεριών και γενικότερα παρατηρούμε ότι οι ελευθερίες ορίζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να διασφαλίζονται οι σημαντικότερες εφαρμογές τους και να διασφαλίζονται τα βαθύτερα θεμελιώδη συμφέροντα. Άρα μπαίνουν κάποια κριτήρια που τις ορίζουν και η κοινωνία πρέπει να συγκροτηθεί με τέτοια δομή, ώστε να μεγιστοποιείται η αξία που έχει για τους λιγότερο προνομιούχους το πλήρες και κοινό για όλους σύστημα ίσων ελευθεριών.

Πώς εμφανίστηκε η ελευθερία

Σε μια σύντομη αναφορά για την ιστορία της ελευθερίας, η λέξη αυτή υπάρχει εδώ και χιλιάδες χρόνια, όμως με διαφορετικό περιεχόμενο κάθε φορά. Επιπρόσθετα σε μία καταμέτρηση για το ποια ελευθερία είναι η πιο σημαντική, ώστε να είναι αποτελεσματική και η δράση των ανθρώπων για την ελευθερία, θα

πρέπει να αποσαφηνιστεί ποια απ' όλες τις ελευθερίες που έχουν αναπτυχθεί είναι οι πιο βασικές και θεμελιώδεις και ποιες είναι οι δευτερεύουσες και επουσιώδεις. Στην αντίθετη περίπτωση ο κάθε άνθρωπος κοιτάζοντας στενά τα δικά του συμφέροντα θα απαιτεί ελευθερίες που τον αφορούν άμεσα.

Η ελευθερία άρχισε να υπάρχει από τη στιγμή της εμφάνισης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ανήκει στην οργανική ύλη και σε σχέση με την ανόργανη είναι περισσότερο ελεύθερη, αλλά και στην οργανική ύλη ο άνθρωπος είναι αυτός που έχει περισσότερη ελευθερία από το ζώο. Και τούτο εξηγείται διότι η ελευθερία συνδέεται με κάποια δραστηριότητα. Ο άνθρωπος είναι ύπαρξη με δράση. Οι υπάρξεις που δεν εκδηλώνουν δραστηριότητα δεν έχουν ελευθερία. Η δραστηριότητά μας δεν πραγματοποιείται στο κενό. Η διαφορετικότητα αυτή του ανθρώπου από το ζώο τον κάνει άνθρωπο. Και η ελευθερία εκδηλώνεται όταν ο άνθρωπος αρχίζει να δρα συνειδητά, με βάση την απόφαση που παίρνει κάθε φορά. Έτσι τα εξωτερικά ερεθίσματα δεν είναι αυτά που καθορίζουν τα πάντα και η ελευθερία αρχίζει τότε που το υποκείμενο - άνθρωπος αντιπαρατίθεται στο αντικείμενο - φύση. Ο άνθρωπος δεν είναι ύπαρξη που στηρίζεται μόνο στο σχήμα: ερέθισμα- αντίδραση.

Ο εξανθρωπισμός του ανθρώπου ξεκίνησε από τότε που έπαψε να ικανοποιεί τις ανάγκες της τροφής του με τη μορφή που του παρείχε η φύση και με τη βοήθεια της νόησής του μετασχηματίζει τη φύση έτσι, ώστε να ικανοποιεί καλύτερα τις ανάγκες του. Με το πέρασμα του χρόνου έπαψε να είναι ύπαρξη υποταγμένη στη φύση κι έγινε δραστήριο υποκείμενο που υπότασσε τη φύση, καθώς έπαιζε το ρόλο του κυρίαρχου πάνω σε αυτήν.

Διερευνώντας τη στιγμή της έναρξης της ελευθερίας, αρχίζει να υπάρχει από τότε που η εργασία κυριαρχεί πάνω στο φυσικό περιβάλλον. Εργάζομαι σημαίνει αντιπαρατίθεμαι στη φύση σαν υποκείμενο, που είμαι ανεξάρτητο από αυτή, που επιδρά και κυριαρχεί πάνω στη φύση.

Έτσι η ελευθερία του ανθρώπου ταυτίζεται με τη μετατροπή του σε αφέντη, σε κυρίαρχο πάνω στο φύση. Η δύναμη και οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας διευρύνουν την ελευθερία. Όσο η επίδραση του ανθρώπου πάνω στη φύση δεν είναι μεγάλη, τόσο η ελευθερία είναι ασήμαντη. Το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων όσο είναι χαμηλό κρατά και την ανθρώπινη ελευθερία υπανάπτυκτη και αδύναμη.

• Σήμερα ο σύγχρονος άνθρωπος σε αντιπαράθεση με τον πρωτόγονο άνθρωπο έχει τη μεγαλύτερη ελευθερία αλλά σήμερα μιλάμε για ελευθερία που σχετίζεται με το κοινωνικό περιβάλλον. Παρά την υποδούλωση της φύσης και ενώ θα έπρεπε να υπάρχει η μέγιστη ελευθερία, ο άνθρωπος βιώνει τη μέγιστη στέρηση της ελευθερίας, διότι δεν είναι ένα ξεχωριστό άτομο αλλά κοινωνική ύπαρξη και σε κάθε δοσμένη περίοδο ζει μέσα σε ένα σύστημα καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων.

• Το πρόβλημα της ελευθερίας είναι πρόβλημα κοινωνικής πρακτικής. Δεν είναι αφηρημένο πρόβλημα αλλά συγκεκριμένο, ιστορικό, πρακτικό. Είναι αδύνατο να το λύσουμε σε απόσπαση από τα προβλήματα των κοινωνικών σχέσεων. Η ελευθερία μπορεί να αποκτηθεί μόνο με βάση τους καθολικούς κοινωνικούς δεσμούς και σχέσεις, χάνει το νόημά της απομονωμένη από τις κοινωνικές σχέσεις και κάνει εντελώς αδύνατη την ύπαρξη του ανθρώπου.

Κατά συνέπεια το πρόβλημα της ελευθερίας είναι κοινωνικό πρόβλημα. Από την πορεία της ιστορικής εξέλιξης, ενώ βλέπουμε την κοινωνία να δημιουργήθηκε για χάρη της ελευθερίας, η ίδια η κοινωνία αρνείται την ελευθερία.

Συμπερασματικά λοιπόν η ελευθερία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο κατά την πορεία της ιστορικής πρακτικής που μετασχηματίζει την κοινωνία. Δηλαδή όσο ζωτικά αναγκαίες κι αν ήταν οι ελευθερίες που ζητάμε για τον εαυτό μας, εμείς δεν μπορούμε να περιφρουρήσουμε μόνο αυτές που μας αφορούν, αλλά να επιδιώξουμε να ικανοποιήσουμε τη μέγιστη ελευθερία για τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων.

Μιλώντας για τον πρώτο όρο της ελευθερίας πρέπει να μιλάμε για την ελευθερία της ζωής. Χωρίς αυτήν όλες οι άλλες ελευθερίες όσες κι αν είναι δεν μπορεί να θεωρηθούν ελευθερίες. Η ελευθερία του λόγου, των ιδεών, της συνείδησης αποκτούν σημασία μόνο όταν υπάρχει η ελευθερία της ζωής. Για να ζει κανείς τού είναι απαραίτητα τα μέσα ζωής. Γι' αυτό η αντίληψη για την ελευθερία, χωρίς υπολογισμό των υλικών και οικονομικών όρων της κοινωνίας αποτελεί αφηρημένο ιδεαλισμό.²¹

Η ελευθερία, χωρίς να δίνονται σε κάποιον οι δυνατότητες να είναι ελεύθερος, είναι δώρο άδωρο και η άρνηση να προσφερθούν αυτές οι δυνατότητες

---

²¹ Γιαναγκίντα, Κ., *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, σ.200.

είναι „εγκληματική. Ο Chomsky αναφερόμενος σε έρευνα της UNICEF χρησιμοποιώντας την σε μια συζήτηση για τη βασική διάσταση της ανθρώπινης ελευθερίας τόνισε: «καθώς μιλάω 1000 παιδιά θα πεθάνουν από εύκολα θεραπεύσιμες ασθένειες και σχεδόν διπλάσιος αριθμός γυναικών θα πεθάνουν από σοβαρές επιπλοκές στην εγκυμοσύνη ή στη γέννα εξαιτίας της έλλειψης απλών φαρμάκων και φροντίδας. Μόνο με την επίγνωση αυτών των πραγματικοτήτων, μπορούμε να συζητήσουμε σοβαρά το ζήτημα της ανθρώπινης ελευθερίας».²²

Η θεραπεία για όλες αυτές τις κοινωνικές ευθύνες είναι ο πλούτος. Το αίτημα για ανθρώπινες ελευθερίες πρέπει να το εννοούμε σαν κάτι που έχει σχέση κυρίως στο κοινωνικό περιβάλλον και στηρίζεται στις υλικές ζωτικές απαιτήσεις. Η ελευθερία της ζωής είναι αναπόφευκτα η βασική ανθρώπινη ελευθερία και μετά μπορούμε να μιλάμε για τις υπόλοιπες μορφές ελευθερίας.

Το αίτημα της ελευθερίας αποκτάει παγκόσμιο χαρακτήρα σε συνδυασμό με το κίνημα της εθνικής ανεξαρτησίας και της κοινωνικής απελευθέρωσης. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός στην πορεία της ανάπτυξης υπέταξε τους μικρούς λαούς και τις υπανάπτυκτες χώρες, εγκαθίδρυσε σε αυτές την κυριαρχία του τις μετέτρεψε σε αποικίες, βύθισε τους λαούς σε μεγαλύτερη φτώχεια από τους προλετάριους των ίδιων των χωρών του και τους στέρησε τις ανθρώπινες ελευθερίες.

Η παγκόσμια ιστορία εξελίσσεται προς δύο κατευθύνσεις, την κατεύθυνση του κινήματος για την απελευθέρωση του προλεταριάτου και την κατεύθυνση του απελευθερωτικού αγώνα των αποικιακών λαών.

Επιπλέον, η παγκόσμια απειλή της αύξησης της παραγωγής των πυρηνικών όπλων, κάνουν το κίνημα για την ειρήνη και την απαγόρευση των πυρηνικών όπλων σοβαρούς και καθοριστικούς παράγοντες που επιδρούν στην πορεία της ιστορίας, καθώς απειλείται και η ελευθερία της ζωής. Παρόλο που το κίνημα για την υπεράσπιση της ειρήνης δεν κατανοείται ως αγώνας για την ελευθερία, ωστόσο αν το εξετάσουμε μέσα στη γενική αλληλουχία των κοινωνικών φαινομένων θα δούμε ότι είναι βασικό στον αγώνα για την ελευθερία.

Η ελευθερία στις μέρες μας δεν είναι ατομικό αίτημα, αλλά αίτημα που έχει κοινωνικό ταξικό χαρακτήρα, δεν είναι αγώνας ενός ατόμου εναντίον άλλου ατόμου, αλλά αγώνας μιας κοινωνικής ομάδας εναντίον άλλης.

---

²² Τσόμσκι, Ν., *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, σ. 219.

„Η ταξική πάλη και ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας δεν είναι αγώνας ανάμεσα σε αντιπάλους αλλά αγώνας που εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της απώλειας των ελευθεριών και των ισότιμων σχέσεων.

Μόνο μέσω κοινωνικής δράσης μπορεί να αποκτηθεί η ελευθερία, η πρακτική της ελευθερίας μπορεί να είναι αληθινή μόνο σαν κοινωνική πρακτική. Ο άνθρωπος δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να αποκτήσει την ελευθερία μόνο για τον εαυτό του. Κατακτώντας την ελευθερία για τον εαυτό μας δεν πρέπει να θεωρούμε ότι αυτή υπάρχει απομονωμένη από τις άλλες ελευθερίες, ως μοναδική που πρέπει να αποκτήσουμε. Κάθε ξεχωριστή ελευθερία έχει τη θέση της μέσα στην ατελείωτη αλυσίδα των κοινωνικών και ιστορικών σχέσεων.

Η ελευθερία μπορεί να αποκτηθεί με το ζωντανό, συγκεκριμένο της νόημα, μόνο σαν κρίκος της γενικής αλυσίδας της κοινωνικής μας ζωής και μόνο μέσα σε αυτή. Η πραγματική ελευθερία επιτυγχάνεται με τη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας.²³

Η έννοια της ελευθερίας λοιπόν είναι πολυσήμαντη, πολύμορφη. Κατά πρώτο λόγο σημαίνει απελευθέρωση του ανθρώπου από τα φυσικά φαινόμενα που του επιβάλλουν περιορισμούς τόσο στη ζωή όσο και στη δράση και στη δημιουργική του δύναμη. Αυτή η απελευθέρωση μπορεί να γίνει με την επιστημονική γνώση, η οποία μετασχηματίζει το «πράγμα καθεαυτό» σε «πράγμα για μας». Δεύτερον σημαίνει την αποδέσμευση από τους περιορισμούς και την καταδυναστευση που επιβάλλουν τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα στους εργαζόμενους. Από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία αποκτάει ευρύτερο περιεχόμενο, γίνεται οικονομική, πολιτική, πνευματική, προσωπική, ακόμα και εθνική ελευθερία. Και τέλος μπορεί να σημαίνει και την απαλλαγή του ατόμου από τα εγωιστικά και τα κακά του ένστικτα.

Οι ορισμοί των Άγγλων φιλοσόφων (T. Hobbes, R.S.Peters, J. Blackie) που θεωρούν την ελευθερία ότι βρίσκεται έξω από τον κοινωνικό περίγυρο του ατόμου δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτοί. Όπως ακόμη ο ορισμός που παρουσιάζει την ελευθερία σαν την κατάσταση που λείπουν οι εξωτερικοί περιορισμοί δεν είναι πλήρης.

---

²³ Ο. π., σ. 203.

• Ο άνθρωπος για να είναι ελεύθερος μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, θα πρέπει να μην υπάρχουν εμπόδια ούτε σε αυτόν ούτε σε οποιοδήποτε άλλο μέλος της κοινωνίας για να ενεργήσει και να πραγματοποιήσει αυτά που θα ήθελε να κάνει.²⁴

Ορίζοντας έτσι την έννοια ελευθερία διαφαίνεται ότι έχει στενή σχέση με την ισότητα. Η πρώτη σημαίνει μια επιθυμητή κατάσταση του ατόμου και η δεύτερη μια επιθυμητή σχέση ανάμεσα στα άτομα. Κάτι που δεν μπορεί να επιτευχθεί ολοκληρωτικά διότι οι κανόνες για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας βάζουν όρια στην ελευθερία.

Το περιεχόμενο της ελευθερίας πρέπει λοιπόν να αναζητηθεί στο σύνολο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που προσδιορίζουν τη ζωή του ατόμου σαν μονάδα αλλά και μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Επιβάλλεται και συσχετίζεται διαλεκτικά με μια πιο ολοκληρωμένη άποψη για τη ζωή που περιλαμβάνει το δικαίωμα στη μόρφωση, την οικονομική εξασφάλιση, το δικαίωμα για υγειονομική περίθαλψη και γενικά την απαίτηση για ευτυχία.²⁵

Η ελευθερία δεν είναι η μοναδική αξία που καθορίζει ή θα έπρεπε να καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Είναι υπερβολικά γενικό να λέμε ότι η ελευθερία αποτελεί σκοπό. Χωρίς υλική ασφάλεια, υγεία και παιδεία, σε μια κοινωνία που στερείται ισότητας, δικαιοσύνης, και πνεύματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης, μπορεί πρακτικά να μην έχει κανένα νόημα, εν τούτοις όμως και η αντίθετη περίπτωση μπορεί να είναι καταστροφική.

Διεύρυνση της ελευθερίας δε σημαίνει μόνο η ικανοποίηση των υλικών και εκπαιδευτικών αναγκών, η εξασφάλιση ενός βαθμού ισότητας. Ζούμε σε ένα κόσμο που ακολουθεί τέτοιες πρακτικές, πρόκειται όμως για απάτη τόσο μεγάλη όσο και η υποτιθέμενη ελευθερία ενός απόρου που έχει το νόμιμο δικαίωμα να αγοράζει αγαθά πολυτελείας. Ο περίφημος Μύθος του Μεγάλου Ιεροεξεταστή στο μυθιστόρημα Αδελφοί Καραμαζόφ του Ντοστογιέφσκι, αναφέρεται στο γεγονός ότι ο πατερναλισμός μπορεί αφενός να παράσχει τις συνθήκες ελευθερίας αλλά στερεί την ίδια την ελευθερία.

Θα πρέπει λοιπόν να ακολουθούμε κάποιους κανόνες ή κάποιες αρχές. Όταν οι κανόνες αυτοί ή οι αρχές έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, θα πρέπει

²⁴ Καραφύλλης, Γ., *Αξιολογία και παιδεία*, σ. 118.

²⁵ Κόκκοτας, Π., *Η ελευθερία στην εκπαίδευση*, σ.7.

να είμαστε ορθολογικοί που σημαίνει να υιοθετούμε εκείνο τον τρόπο συμπεριφοράς που θέτει τα λιγότερα εμπόδια στις γενικές κατευθύνσεις που θέλουμε να ζούμε.²⁶

Τελικά η κατάκτηση της ελευθερίας αναφέρεται στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο σύστημα αξιών που ανήκει η ίδια η ελευθερία και στο σύστημα των επιθυμιών που έχει ο άνθρωπος.²⁷

Οι δύο βασικές έννοιες της ελευθερίας

Στην ανθρώπινη ιστορία δεν έχει υπάρξει ηθικός στοχαστής που να μην εξύμνησε την ελευθερία. Όπως η ευτυχία και η καλοσύνη, η φύση και η πραγματικότητα, έτσι και ο όρος ελευθερία μοιάζει να επιδέχεται κάθε είδους ερμηνεία. Η ιστορία αυτής της πρωτεϊκής λέξης περιλαμβάνει πάνω από διακόσιες σημασίες που έχουν καταγράψει οι ιστορικοί των ιδεών.

Από τις διακόσιες αυτές σημασίες δύο είναι οι βασικές που διαδραματίζουν και θα συνεχίζουν να διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην ανθρώπινη ιστορία. Πρόκειται για τις πολιτικές έννοιες της ελευθερίας, την αρνητική που απαντά στην ερώτηση: «από ποιον κυβερνώμαι» και τη θετική που και αυτή με τη σειρά της απαντά «μέχρι ποιου σημείου κυβερνώμαι»;

Αναλυτικότερα η αρνητική ελευθερία απαντά στο ερώτημα : «Ποιο είναι το πεδίο εντός του οποίου ένα υποκείμενο μπορεί ή θα έπρεπε να μπορεί να κάνει ή να είναι ό, τι είναι ικανό να κάνει ή να είναι χωρίς την επέμβαση των άλλων», η οποία δεν έχει υποστεί παραποιήσεις εκ μέρους των θεωρητικών της τόσο συχνές και τόσο έντονες, ώστε να μετατραπεί τελικά σε μια ιδέα ζοφερά μεταφυσική, κοινωνικά απειλητική και ριζικά διαφορετική από την αρχική της σημασία. Ο βαθμός της αρνητικής ελευθερίας ενός ανθρώπου εξαρτάται από το πόσοι δρόμοι του ανοίγονται, από τις προοπτικές που διαφαίνονται στο βάθος των δρόμων αυτών.²⁸

²⁶ Berlin, I., *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, σσ. 76-77.

²⁷ Καραφύλλης, Γ., *Αξιολογία και παιδεία*, σ. 112.

²⁸ Berlin, I., *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, σ. 257.

• Αντίστοιχα η δεύτερη πολιτική έννοια της ελευθερίας, η θετική, απαντά στο ερώτημα: «Από τι, από ποιον εκπηγάξει η εξουσία ή η δυνατότητα να επέμβει, που μπορεί να υποχρεώσει κάποιον να κάνει ή να είναι αυτό και όχι το άλλο».²⁹

Εννοούμενη ως απάντηση στο ερώτημα «από ποιον πρέπει να κυβερνώμαι»; αποτελεί έναν καθ' όλα έγκυρο οικουμενικό σκοπό. Αποτελεί αυταξία, η δημοκρατική αυτοκυβέρνηση αποτελεί βασική ανθρώπινη ανάγκη και διαθέτει εγγενή αξία έστω κι αν έρχεται σε σύγκρουση με τις απαιτήσεις της.

Η απόσταση αυτών των δύο ερωτημάτων δεν είναι μεγάλη. Ιστορικά η έννοια της θετικής ελευθερίας απομακρύνθηκε από την αρνητική όταν η έννοια του Εγώ διασπάστηκε αφενός στο «κατώτερο, εμπειρικό ή ιδεώδες Εγώ» και αφετέρου στο «άνωτερο, πραγματικό και ιδεώδες Εγώ», όπου υποτίθεται ότι εξουσιάζει το πρώτο.

Το Άνωτερο Εγώ ταυτίστηκε με τους θεσμούς, εκκλησίες, έθνη, φυλές, κράτη, τάξεις, πολιτισμούς, κόμματα, μα και με οντότητες, πολύ πιο αόριστες, όπως με τη γενική βούληση, το κοινό καλό, τις φωτισμένες δυνάμεις της κοινωνίας, την πρωτοπορία της προοδευτικότερης τάξης, την επιταγή της μοίρας. Επιπλέον πρόσθεσαν και ταύτισαν την ελευθερία με την πραγμάτωση του ανώτερου «Εγώ» ενσαρκωμένου όχι τόσο από συγκεκριμένα άτομα, αλλά περισσότερο με τη δράση των θεσμικών μορφών ζωής, παρά με την απλή εξάλειψη των εμποδίων από τον δρόμο αυτών των οργανισμών ή ακόμη λιγότερο από τον δρόμο των ατόμων και στην καλύτερη περίπτωση η απουσία εμποδίων εκλαμβάνεται ως συνθήκη.³⁰

Με το πέρασμα του χρόνου, αυτό που είχε ξεκινήσει ως δόγμα ελευθερίας, μετατράπηκε σε δόγμα εξουσίας ενίοτε και καταπίεσης. Οι δυϊστές που διέκριναν τα δύο Εγώ μίλησαν για την αναγκαιότητα απαλλαγής του ανώτερου ή ιδεώδους Εγώ από τα εμπόδια που παρουσιάζονται στον δρόμο του, δηλαδή από την παρεμβατική ή περιοριστική δράση του κατώτερου Εγώ.

Οι συγγραφείς αυτού του είδους ταυτίζουν την ελευθερία με τη θετική δράση των θεσμικών μορφών ζωής, ανάπτυξης, παρά με την απλή («αρνητική») εξάλειψη των εμποδίων από τον δρόμο αυτών των «οργανισμών».

Αντίθετα οι υπέρμαχοι της αρνητικής ελευθερίας δε χρησιμοποίησαν πειστικά επιχειρήματα για να την υπερασπιστούν όσο και αυτοί της θετικής

²⁹ Ο. π., σ. 257.

³⁰ Ο. π., σ. 61.

ελευθερίας, οι οποίοι επικαλέστηκαν την αρχή της «μη επέμβασης» προκειμένου να στηρίξουν πολιτικά και κοινωνικά μέτρα απολύτως καταστροφικά, που εξόπλιζαν τους δυνατούς, τους βίαιους και τους αδίστακτους εναντίον των ανθρωπιστών και των αδυνάτων.

Ο Isaiah Berlin αναφερόμενος στις δύο βασικές έννοιες της ελευθερίας, τη θετική και την αρνητική, τονίζει ότι η ελευθερία των λύκων σημαίνει θάνατο για τα πρόβατα, όπου έχει σαν αποτέλεσμα τη σημερινή ιστορία του οικονομικού ατομικισμού και του ανεξέλεγκτου καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Τα εν λόγω συστήματα δεν εξασφάλισαν τις συνθήκες εκείνες, οι οποίες επιτρέπουν στα άτομα και στις ανθρώπινες ομάδες να ασκήσουν ένα *minimum* αρνητικής ελευθερίας. Με αποτέλεσμα να μην έχουν αξία τα δικαιώματα, αφού δεν υπάρχει η δυνατότητα να ασκηθούν και η ελευθερία να χάνει το νόημά της γι' αυτούς που δεν μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν.³¹

Η αρνητική και η θετική ελευθερία δεν είναι ταυτόσημες έννοιες. Αμφότερες αποτελούν σκοπούς- αυτοσκοπούς και μπορεί να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Και αυτό συμβαίνει όταν τίθεται ζήτημα επιλογής και προτεραιότητας, όπου πρέπει να αποφασίζουμε ορθολογικά υπό το φως κάποιων γενικών αρχών, ανάλογα με το γενικό μοντέλο ζωής που επιδιώκει ένας άνθρωπος, μια ομάδα ή κοινωνία.

Οι άνθρωποι δεδομένης της ανθρώπινης κατάστασης κάνουν επιλογές, αφού ο καθένας μας δεν μπορεί να έχει τα πάντα. Η αναγκαιότητα της επιλογής, της θυσίας κάποιων υπέρτατων ή απόλυτων αξιών στον βωμό κάποιων άλλων, αποδεικνύεται αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της ίδιας της ανθρώπινης κατάστασης.

Είναι γεγονός ότι η εποχή μας διακρίνεται για τον οικονομικό ατομικισμό και τον ανεξέλεγκτο καπιταλιστικό ανταγωνισμό. Τα επακόλουθα του απεριόριστου *laissez- faire* (η αρχή της μη παρέμβασης) καθώς και των κοινωνικών και νομικών συστημάτων που επέτρεψαν αυτή την πρακτική οδήγησαν σε κτηνώδεις παραβιάσεις της αρνητικής ελευθερίας- των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων: όπως για παράδειγμα της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται κατανοητό πως οι δύο μορφές ελευθερίας αναφέρονται σε δύο διαφορετικά υποκείμενα. Η αρνητική ελευθερία αποτελεί ιδιότητα της δράσης, ενώ η θετική ιδιότητα της βούλησης. Όταν

---

³¹ Ο. π., σ. 65.

αναφερόμαστε στην αρνητική ελευθερία το υποκείμενο είναι το μεμονωμένο άτομο, ενώ στη θετική ελευθερία είναι ένας συλλογικός φορέας.

Με την πρώτη έννοια, λέγοντας «είμαι ελεύθερος», δηλώνουμε ότι κάποια συγκεκριμένη πράξη δεν παρεμποδίζεται και επομένως δύναμαι να την επιτελέσω, ενώ με τη δεύτερη έννοια λέγοντας: «η βούλησή μου είναι ελεύθερη», εννοούμε ότι η βούλησή μας δεν καθορίζεται από τη βούληση κάποιου άλλου ή γενικότερα από δυνάμεις αλλότριες προς αυτήν. Θα ήταν πιο εύστοχο να λέμε ελευθερία της δράσης ή ελευθερία της βούλησης, εννοώντας με την πρώτη τη «μη απαγορευμένη ή μη εξαναγκαστική δράση» και αντίστοιχα με τη δεύτερη τη «μη ετεροκαθοριζόμενη ή αυτοκαθοριζόμενη βούληση»

Σήμερα μιλώντας για την έννοια ελευθερία αναφερόμαστε στην πολιτική ελευθερία που σημαίνει και την απρόσκοπτη λειτουργία της πολιτικής ζωής μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Το πολίτευμα της δημοκρατίας στηρίζεται στις θεμελιώδεις αξίες της, την ελευθερία και την ισότητα. Η ελευθερία υποδηλώνει μία κατάσταση και η ισότητα μία σχέση. Η ελευθερία και η ισότητα παρότι είναι επιθυμητοί στόχοι δεν είναι απόλυτες αξίες.

Από την καταγραφή της ιστορίας βλέπουμε ότι τα άτομα δεν ήταν ποτέ όλα ελεύθερα και ίσα μεταξύ τους. Η κοινωνία των ίσων και ελεύθερων πολιτών αποτελεί μια ιδανική ή υποθετική κατάσταση και ένα διαρκές ζητούμενο.

Στην ιστορική κοινωνία βλέπουμε ότι οι άνθρωποι μπορεί να είναι ελεύθεροι αλλά όχι και ίσοι ως προς την σφαίρα της κάθε ελευθερίας, όπως και ίσοι κατά το ότι δεν είναι ελεύθεροι, δηλαδή έχουμε ανθρώπους άνισους στην ελευθερία και ίσους στην ανελευθερία.

Ανάμεσα στους πολλούς ορισμούς που αποδίδουν το νόημα της δημοκρατίας υπάρχει ένας που λαμβάνει υπόψη όχι μόνο τους κανόνες του παιχνιδιού αλλά και τις αρχές που την ενέπνευσαν. Έτσι η δημοκρατία είναι η μορφή της κοινωνίας που διέπεται από κανόνες και τα άτομα που τη συνθέτουν είναι πιο ελεύθερα και ίσα από ό, τι σε οποιαδήποτε άλλη μορφή συμβίωσης. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατικής διακυβέρνησης είναι το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, η οποία αποτελεί εφαρμογή της αρχής της ισότητας επειδή καθιστά ίσους στο επίπεδο των πολιτικών δικαιωμάτων τους άνδρες και τις γυναίκες, τους πλούσιους και τους φτωχούς, τους μορφωμένους και τους απαίδευτους. Ταυτόχρονα αποτελεί εφαρμογή της αρχής της ελευθερίας. Η

ελευθερία εδώ χρησιμοποιείται με τη βασική έννοια του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτική εξουσία, δηλαδή της αυτονομίας.

Ο αντιπροσωπευτικός τύπος των αρνητικών ελευθεριών είναι οι ελευθερίες του ατόμου, οι λεγόμενες ατομικές ελευθερίες, που αναφέρονται στο μεμονωμένο άτομο και είναι το προϊόν των αγώνων για την προάσπιση του ατόμου είτε ως προσώπου και συνεπώς φορέα αυταξίας είτε ως υποκειμένου των οικονομικών σχέσεων. Φιλοσοφικά αποτελούν έκφραση των ατομικιστικών θεωριών που βλέπουν την κοινωνία ως άθροισμα ατόμων και όχι ως ένα οργανικό σύνολο.

Αντίθετα στον πολιτικό λόγο η ελευθερία, ως αυτοπροσδιορισμός, αποδίδεται σε μια συλλογική βούληση και αυτή είναι η βούληση του λαού ή της κοινότητας ή του έθνους ή της εθνότητας ή της πατρίδας. Το πρόβλημα για την πολιτική θεωρία δεν είναι εκείνο του αυτοπροσδιορισμού του μεμονωμένου ατόμου (το οποίο αποτελεί θεολογικό ή φιλοσοφικό ή ηθικό πρόβλημα) όσο εκείνο του αυτοπροσδιορισμού του κοινωνικού σώματος του οποίου το άτομο είναι μέρος.

Στην πολιτική θεωρία η έκφραση για την πρώτη ελευθερία είναι η διατύπωση «ελευθερία από το κράτος» που εστιάζει την προσοχή στην ελευθερία του ατόμου έναντι του κράτους. Για τη δεύτερη ελευθερία χρησιμοποιείται η διατύπωση «ελευθερία του κράτος» που υποκείμενο της ελευθερίας είναι ο συλλογικός φορέας- κράτος.

Η διάκριση αυτή βοηθά ώστε να μην επικρατεί σύγχυση μεταξύ εννοιολογικής και ιστορικής διάκρισης. Ιστορικά η αρνητική ελευθερία αποτελεί κυρίως μια ιδιότητα του ατόμου και η θετική μια κυρίαρχη ιδιότητα του συνόλου.

Αυτό δε σημαίνει ότι εννοιολογικά οι δύο ελευθερίες διακρίνονται με βάση το διαφορετικό υποκείμενο που θα τις απολάμβανε. Έτσι μπορούμε να μιλάμε για αρνητική ελευθερία υπέρ ενός συλλογικού ατόμου, όπως είναι ο εθνοαπελευθερωτικός αγώνας. Το γεγονός ότι η παρεμπόδιση ή ο μη εξαναγκασμός από το ένα μέρος, και ο αυτοπροσδιορισμός από το άλλο είναι κατά γενικό κανόνα καταστάσεις που μπορούν να αναφέρονται αμφότερες τόσο στο μεμονωμένο άτομο όσο και σε ένα συλλογικό υποκείμενο, μας κάνει σαφές ότι η ελευθερία στην οποία αναφερόμαστε είναι η αρνητική ελευθερία. Επίσης μπορούμε να μιλάμε για θετική ελευθερία αναφερόμενοι σε ένα μεμονωμένο άτομο.

Στη βιβλιογραφία η αρνητική ελευθερία συναντάται και με τον όρο «ελευθερία από» που προέρχεται από το αγγλικό *freedom from*, ο οποίος

αναφέρεται σε εκείνη την κατάσταση που δεν υποκείμεθα σε φραγμούς που πηγάζουν από περιοριστικούς κανόνες της μιας ή της άλλης κοινωνικής εξουσίας, είναι δηλαδή ελευθερία από τον ένα ή τον άλλον φραγμό. Επιπλέον συναντάται και ο όρος «η ελευθερία να» που προέρχεται από το freedom to. Συμπεριλαμβάνει όλες τις καταστάσεις που χαρακτηρίζονται με εκφράσεις όπως: ελευθερία της γνώμης, ελευθερία οικονομικής πρωτοβουλίας, ελευθερία του συνέρχεσθαι, της ψήφου.

Τόσο η «ελευθερία από» όσο και η «ελευθερία να» χαρακτηρίζουν τη δράση. Πρόκειται για τις δύο όψεις της ίδιας κατάστασης. Η μία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως την άλλη, δηλαδή δεν μπορεί κάποιος να είναι «ελεύθερος από» χωρίς να είναι «ελεύθερος να» και αντιστρόφως. Για παράδειγμα, όταν λέω ότι είμαι ελεύθερος να εκφράσω τις απόψεις μου, δεν μπορώ να μην πω ότι είμαι ελεύθερος από ένα νόμο ο οποίος θεσπίζει την προληπτική λογοκρισία. Όπως όταν λέω ότι είμαι ελεύθερος από οποιονδήποτε κανόνα που περιορίζει το δικαίωμα της ψήφου, δεν μπορώ να μην πω ότι είμαι ελεύθερος να ψηφίζω. Το ίδιο πράγμα μπορεί να διατυπωθεί και με άλλον τρόπο. Δεν υπάρχει «ελευθερία από» που να μην αποδεσμεύει μία ή περισσότερες ελευθερίες, όπως δεν υπάρχει καμία «ελευθερία να» που να μην αποτελεί συνέπεια μίας ή περισσότερων «ελευθεριών από». Η σχέση αυτών των δύο όψεων είναι τόσο στενή που συνήθως αλληλοϋποκαθιστώνται.

Αυτό όμως δε συμβαίνει πάντα και τούτο εξαρτάται αποκλειστικά από το ότι η ελευθερία από ένα μόνο περιορισμό μπορεί να αποδεσμεύσει περισσότερες ελευθερίες του πράττειν και αντίστροφα μια μόνο ελευθερία του πράττειν μπορεί να έχει προκύψει από την εξάλειψη περισσότερων περιορισμών. «Για παράδειγμα, από τη μία πλευρά η εξάλειψη των κανόνων σχετικά με την προληπτική λογοκρισία διανοίγει το δρόμο σε διάφορες ελευθερίες όπως εκείνη του να μιλάς δημόσια, του να γράφεις, του να εκδίδεις, από την άλλη πλευρά η ελευθερία του τύπου μπορεί να εξαρτάται από την έλλειψη ή την κατάργηση κανόνων για την προληπτική λογοκρισία».³²

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι στην ιστορία δεν μπορεί να υπάρξει αξίωση για μία «ελευθερία να» η οποία να μην συνεπάγεται την αξίωση για μία «ελευθερία από» και αντιστρόφως.³³ Ειδικότερα χωρίς ατομικές ελευθερίες,

³² Μπόμπιο, Ν., *Ισότητα και ελευθερία*, σ. 111.

³³ Ο. π., σ. 116.

όπως η ελευθερία του τύπου, της γνώμης, του συνεταιρίζεσθαι, η λαϊκή συμμετοχή στην πολιτική εξουσία αποτελεί φενάκη. Οι ατομικές ελευθερίες έχουν ελάχιστες πιθανότητες να διαρκέσουν χωρίς τη λαϊκή συμμετοχή. Αυτές αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση της πολιτικής ελευθερίας αντίστοιχα και η πολιτική ελευθερία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη και τη διατήρηση των ατομικών ελευθεριών.

Αναφορικά με την κοινωνική και πολιτική ελευθερία, η ύπαρξη ενός πεδίου θεωρείται αναγκαία εντός του οποίου μπορεί να ασκηθεί η ελευθερία επιλογής. Αν δεν υπήρχε αυτό το πεδίο η πολιτική ή κοινωνική ελευθερία δεν θα είχε κανένα νόημα. Η πολιτική ελευθερία όπως και η ελευθερία επιλογής δεν είναι σύμφυτη με την έννοια του ανθρώπινου όντος αλλά αποτελεί προϊόν της ιστορίας, ένα πεδίο πλαισιωμένο από συγκεκριμένα όρια.³⁴

Βέβαια όσα αναφέρθηκαν για τον διαχωρισμό των δύο ελευθεριών δεν είναι τόσο σημαντικά όσο, ο καθορισμός του συνόλου των συγκεκριμένων ελευθεριών και των συνακόλουθων περιορισμών, το οποίο είναι περισσότερο πιθανό να προαγάγει τις αξίες που προσιδιάζουν αποκλειστικώς στους ανθρώπους.

Η κλασική αντίληψη περί μιας ιδεώδους ζωής, όπου καμία αξία δεν θα μπορούσε να χαθεί και όλες οι ορθολογικές επιθυμίες θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν είναι όχι μόνο ουτοπική αλλά και αθεμελίωτη. Η ικανότητα της επιλογής είναι σύμφυτη στον άνθρωπο με τον Λόγο. Το να θέλουμε να ζούμε σε ένα περιβάλλον δίχως τριβές ή προστριβές, να επιθυμούμε μόνον ό, τι μπορούμε να αποκτήσουμε να μην ερχόμαστε ποτέ αντιμέτωποι με τον πειρασμό εναλλακτικών λύσεων, αποτελεί μια λογικά ασυνεπή φαντασίωση.

Αν δεν υπάρχει ένα *minimum* δυνατών επιλογών, η ανθρώπινη δράση παύει να είναι ελεύθερη. Είναι γεγονός ότι οι εκκλήσεις για μεγαλύτερη ατομική ελευθερία έχουν συγκαλύψει άλλου είδους επιθυμίες (την επιθυμία απόκτησης περισσότερων προνομίων, την επιθυμία καταπίεσης ή εκμετάλλευσης των άλλων ή ακόμη τον φόβο για την κοινωνική αλλαγή).³⁵

Ο Hobbes έλεγε «είναι ελεύθερος αυτός που δεν εμποδίζεται να πράξει αυτό που βούλεται να πράξει. Οι νόμοι αποτελούν πάντοτε δεσμά έστω κι αν μας προστατεύουν από κάποια άλλα δεσμά, ακόμη βαρύτερα, από νόμους ή εθιμικούς

³⁴ Berlin, I., *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, σ. 51.

³⁵ Ο. π., σ. 75.

κανόνες ακόμη πιο καταπιεστικούς από την αυθαίρετη καταδυνάστευση ή το χάος».³⁶

Οι Άγγλοι φιλόσοφοι, ενώ διαφωνούσαν ως προς την έκταση που μπορούσε ή θα έπρεπε να έχει το πεδίο ελευθερίας, όλοι εκκινούσαν από την αρχή ότι στην παρούσα κατάσταση πραγμάτων, το πεδίο αυτό δεν μπορούσε να είναι απεριόριστο. Η ανυπαρξία ορίων θα ισοδυναμούσε με μια κατάσταση στην οποία όλοι οι άνθρωποι θα είχαν τη δυνατότητα να επεμβαίνουν αυθαίρετα και ανεμπόδιστα στη ζωή των άλλων. Αυτό το είδος φυσικής ελευθερίας θα οδηγούσε σε μια μορφή κοινωνικού χάους, όπου θα ήταν αδύνατο να ικανοποιηθούν και οι στοιχειωδέστερες ανάγκες των ανθρώπων. Πίστευαν ότι το πεδίο ελεύθερης δράσης των ανθρώπων έπρεπε να περιορίζεται από το νόμο.³⁷

Ωστόσο οι ίδιοι αυτοί στοχαστές αλλά και κάποιοι φιλελεύθεροι πίστευαν πως πρέπει να υπάρχει ένα ελάχιστο πεδίο ελεύθερης ιδιωτικής δράσης όπου το άτομο το χρειάζεται για να αναπτύξει τις φυσικές του ικανότητες. Απαιτείται να χαραχθεί ένα όριο ανάμεσα στο πεδίο ιδιωτικής δράσης και στο πεδίο άσκησης της δημόσιας εξουσίας. Οι άνθρωποι είναι σε σημαντικό βαθμό αλληλεξαρτώμενοι. Καμία ανθρώπινη δραστηριότητα δεν είναι απόλυτα ιδιωτική ώστε να μη θέτει εμπόδια στη ζωή των άλλων.

Η θέση «η ελευθερία μερικών ανθρώπων εξαρτάται από τον περιορισμό της ελευθερίας κάποιων άλλων ανθρώπων» είναι πολιτική αερολογία, διότι η ελευθερία δεν έχει αξία όταν δεν μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν οι άνθρωποι. Πρέπει να υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να χρησιμοποιηθεί, ώστε να έχει αξία. Οι άνθρωποι βάζουν προτεραιότητες διότι η ατομική ελευθερία δεν είναι για όλους τους ανθρώπους πρώτη ανάγκη, ποικίλλει ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση.

Καταλήγοντας, η ελευθερία με την έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι ιστορικά σχετικά νέα. Ελευθερίες, προνόμια, δικαιώματα για τάξεις αλλά και για άτομα, υπήρχαν και σε προμοντέρνες κοινωνίες. Όμως τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα του ανθρώπου είναι φαινόμενο της νεωτερικότητας, που γεννήθηκε στη Δύση μέσα από μια σειρά πνευματικών, πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών κρίσεων και ανακατατάξεων. Πρόκειται για βασικά ανθρωπιστικά

³⁶ Ο. π., σ. 259.

³⁷ Ο. π., σ. 260.

αιτήματα που απαιτούν νομικοπολιτική πραγμάτωση, με την οποία η πολιτική γνωρίζει μια ηθικοπολιτική πραγμάτωση, αφού ακρογωνιαίος λίθος της γίνεται ο άνθρωπος ως ελεύθερο ον.

Κεντρικό σημείο αναφοράς των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι η αυτονομία του, αυτή που αντιτίθεται σε κάθε είδους ετερονομία της βούλησης. Κατά τον Kant δεν μπορούμε να μιλάμε για ελευθερία, χωρίς να μιλάμε για το νόμο της ελευθερίας. Εάν η ελευθερία ήταν χωρίς νόμο θα ήταν παραλογισμός. Ελεύθερη βούληση είναι εκείνη που υπόκειται σε νόμους.

Κατά τον Hans Ryffel τα δικαιώματα του ανθρώπου προϋποθέτουν μια αξιολογική στροφή και συγκεκριμένα τη μετάβαση από τις δεδομένες αξίες στις διαμορφούμενες αξίες. Ο θεσμοί και οι κοινωνικές δομές δεν είναι σταθερές και κάτι το δεδομένο. Η οργάνωση της ατομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής εξαρτώνται από τη βούληση του ανθρώπου και αποτελούν την κατεξοχήν έκφραση της ελευθερίας του.³⁸

Ο Kant υποστηρίζει ότι η διασφάλιση και πραγμάτωση της ελευθερίας επιτυγχάνεται με τη δημιουργία μιας κοινωνικής οργάνωσης, όπου το δικαίωμα της ελευθερίας του καθενός θα είναι κατοχυρωμένο με νόμους. Αυτή η κοινωνία είναι το κράτος δικαίου, θεμέλιο του οποίου αποτελεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Μιλώντας για την αξία του ανθρώπου ως πρόσωπο, αφού ξεχωρίζει από οτιδήποτε άλλο υπάρχει στον κόσμο, ο άνθρωπος έχει απόλυτη αξία και μάλιστα είναι θεμελιώδης, χάρη στην ελευθερία του και την αξιοπρέπειά του.

Στις μέρες μας τα δικαιώματα κατανοούνται και αναγνωρίζονται ως θεμέλιο και κριτήριο της ειρήνης, την οποία συνδέουν άρρηκτα με την ελευθερία και τη δικαιοσύνη. Η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρείται επιβεβλημένη διότι η μεγάλη απειλή είναι η προτεραιότητα που δίνεται στην ικανοποίηση των ιδιωτικών αναγκών και επιδιώξεων του ατόμου, που ανακηρύσσεται σε ανθρώπινο δικαίωμα. Τα δικαιώματα του ανθρώπου ταυτίζονται με τα δικαιώματα του σύγχρονου καταναλωτή- ανθρώπου που γίνονται θέμα μόδας και επιφανειακής επικαιρότητας. Αποτέλεσμα αυτής της αντιμετώπισης είναι η πλήρης σύγχυση σχετικά με το αληθινό νόημα και το σκοπό τους και αμαυρώνεται η προσπάθεια εκείνων που αγωνίστηκαν για ελευθερία, κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα και αξιοπρέπεια, αφού υποβαθμίζεται σε ένα κνήγι ευδαιμονιστικών στόχων.

³⁸ Δελγκωσταντής, Κ., *Φιλοσοφική ανθρωπολογία*, σ. 240.

Οι σημερινές τάσεις του πολιτισμού είναι γεγονός ότι απειλούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου θα είναι και στο μέλλον ένα από τα μεγαλύτερα θέματα μια οικουμενική πρόσκληση, την οποία καμία ομάδα, κανένα κράτος, κανένας πολιτισμός, δεν θα μπορεί να αγνοήσει, πρόκειται για μία πορεία και κατάκτηση μη αναστρέψιμη.

Προϋπόθεση της ουσιαστικής και πλήρους ελευθερίας είναι η ύπαρξη της ισότητας. Δηλαδή η αμοιβαία και χωρίς τον παραμικρό αποκλεισμό, αναγνώριση και αποδοχή του άλλου με τους ίδιους ακριβώς όρους, τις ίδιες προϋποθέσεις ανάπτυξης και καταξίωσης που αναγνωρίζουμε στον εαυτό μας. Μόνο εντός ενός τέτοιου πλαισίου είναι δυνατός ο ουσιαστικός σεβασμός της ελευθερίας του άλλου. Η έννοια της ελευθερίας δεν μπορεί να νοηθεί έξω από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και προπαντός των σχέσεων ιδιοκτησίας.

Η ισότητα με την έννοια αυτή έχει προτεραιότητα στον σεβασμό της ελευθερίας του άλλου είτε αυτή αφορά την ιδιωτικότητά του είτε την έκφραση της θέλησής του για δημιουργία ή το χώρο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του. Ισότητα που να μην οδηγεί στην ισοπέδωση. Με άλλα λόγια να τείνει στην ανθρώπινη ευτυχία, στη δημιουργική αξιοποίηση και ανάπτυξη όλων των υλικών και πνευματικών δυνατοτήτων του παγκόσμιου πολιτισμού προς όφελος της ανθρώπινης καθημερινότητας και όχι στην υποβάθμιση ενός καταναγκαστικού εξισωτισμού.

Συνοψίζοντας η έννοια της ελευθερίας δεν ταυτίζεται με τον προσδιορισμό της ως «αρνητική», όπως υποστήριξε η πρώιμη αστική σκέψη και ο νεότερος φιλελευθερισμός. Δεν είμαι ελεύθερος όταν δεν εμποδίζομαι από κάτι. Είμαι κατ' ουσίαν ελεύθερος όταν είμαι σε θέση να πράξω ό, τι βούλομαι, να αναπτύξω τις δυνατότητες, τις κλίσεις, τα ταλέντα, όλη μου την προσωπικότητα.

Δεύτερον η ελευθερία δεν κινείται αποκλειστικά στο χώρο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Η ελευθερία δεν είναι δυνατόν να αποκοπεί από τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής της. Διαφορετικά χάνει κάθε αγωνιστικό προσανατολισμό, πρέπει να είναι αναπόσπαστα δεμένη με την όσο το δυνατόν βαθύτερη γνώση της πραγματικότητας και των νόμων που τη διέπουν.

Τρίτον η ταξική απελευθέρωση, ο απελευθερωτικός αγώνας της εργατικής τάξης δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με ό, τι κάθε φορά αυτοπροσδιορίζεται ως πολιτικός φορέας αυτής της διαδικασίας. Ο πολιτικός-κομματικός φορέας της

απελευθέρωσης πρέπει όχι μόνο να υπεραμύνεται της ελευθερίας αλλά και να την υιοθετεί σε όλα τα επίπεδα της πρακτικής του. Σε αντίθετη περίπτωση καταλήγει να είναι ένας χειραγωγικός μηχανισμός.

Οι σύγχρονες μορφές ανελευθερίας

Είναι ελεύθερος ο σύγχρονος άνθρωπος;

Στο συγκεκριμένο ερώτημα δεν μπορούμε να απαντήσουμε μονολεκτικά.

Οπωσδήποτε στην εποχή μας υπάρχουν φαινόμενα και καταστάσεις που επιβεβαιώνουν τις συνθήκες ελευθερίας, όμως μαρτυρούν και τις νέες μορφές αιχμαλωσίας στις αναπτυγμένες κοινωνίες.

Αναντίρρητα υπάρχουν παράγοντες που αφενός απειλούν την ελευθερία και καθιστούν τον σύγχρονο άνθρωπο δούλο, αιχμάλωτο, όμηρο, αφού ισχύει σε επικίνδυνο βαθμό ο κοινωνικός κομπορμισμός που μαζοποιεί το άτομο και το αναγκάζει να παραιτηθεί από την αναζήτηση του νοήματος της ελευθερίας. Αφετέρου οι υπερβολικές ανέσεις γίνονται αιτία χαλαρότητας και μειωμένης αγωνιστικής διάθεσης.

Ο καταναλωτισμός και η θεοποίηση του χρήματος μετατρέπουν τον «ελεύθερο» άνθρωπο σε «δούλο» των υλικών αγαθών. Παρά το γεγονός της προόδου της τεχνολογίας με τις εφαρμογές των φυσικών επιστημών, τη μείωση της σκληρής χειρωνακτικής εργασίας, την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και ενώ δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη μείωση της εργάσιμης ημέρας και την εξάλειψη της ανεργίας, σήμερα υπάρχει αύξηση αυτής, όπως και ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων. Αυτά οφείλονται στο ότι η εμπορευματική παραγωγή αποβλέπει στο κέρδος και όχι στην ικανοποίηση των

κοινωνικών αναγκών. Έτσι το κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις επιστημονικές προόδους για να εκμεταλλευτεί την εργατική δύναμη. Οι σύγχρονες μορφές δουλείας υπάρχουν πριν απ' όλα και κυρίως, στο χώρο της παραγωγής και γενικότερα της μισθωτής εργασίας, ενώ ταυτόχρονα επεκτείνονται και στη συρρίκνωση των θεσμών της αστικής δημοκρατίας.

Παράλληλα αυξάνεται και ο βαθμός αποξένωσης των ανθρώπων από την ίδια την ανθρώπινη ουσία τους, αφού η κυρίαρχη τάξη και η κατεστημένη εξουσία της ενισχύει από τη μια τον κατακερματισμό της ανθρώπινης συνείδησης και από την άλλη την παθητικότητα και τη μαζοποίηση, ιδιαίτερα στο χώρο του πολιτισμού και της ψυχαγωγίας.

Ο σύγχρονος τρόπος ζωής ασκεί καταλυτική επίδραση, πρόκειται για το κοινωνικό περιβάλλον που συμβάλλει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου. Οι δυνάμεις της αγοράς, της διαφήμισης και του εμπορίου στη σημερινή εποχή έχουν οργανώσει την πολιτική χειραγώγησης ξοδεύοντας τεράστια ποσά στην ψυχολογική προσέγγιση του προφίλ του πελάτη- καταναλωτή και έχουν κατορθώσει να χειραγωγούν προς την κατεύθυνση που εκείνες θέλουν. Η κατεύθυνση αυτή δεν είναι άλλη από την επιβολή συγκεκριμένων επιλογών και την εμφύτευση τεχνητών αναγκών στον άνθρωπο-καταναλωτή. Ο άνθρωπος για τις δυνάμεις της αγοράς, πρώτα είναι καταναλωτής και μετά άνθρωπος. Έτσι μπροστά στο κύμα αυτό των επιστημονικά μελετημένων επεμβάσεων στην ψυχή και το πνεύμα του καταναλωτή, οι δυνατότητες αντίστασης του τελευταίου δεν αργούν να συρρικνωθούν έως και την εξαφάνιση αυτών. Ο φόβος της απόρριψης και της περιθωριοποίησης μειώνει τις αντιστάσεις και ενσωματώνει το άτομο στην ψυχολογία και τις επιλογές της μάζας. Ο ρόλος των μηχανισμών διαμόρφωσης της κοινής γνώμης στη σημερινή εποχή είναι καθοριστικός.

Η ιδιοτέλεια και ο ατομικισμός προκαλούν παραβίαση των δικαιωμάτων, προσβολή της αξιοπρέπειας και στείρο ανταγωνισμό. Όταν ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής Franklin Pierce ζήτησε από τον Seathl, αρχηγό των Ινδιάνων Σουάμι, να πουλήσει στην κυβέρνηση τη γη του, εκείνος του απάντησε ότι η αχορταγιά των λευκών ανθρώπων θα καταβροχθίσει τη γη και θ' αφήσει πίσω μια έρημο. Το συγκεκριμένο παράδειγμα αποτυπώνει δύο πολιτισμούς, τον κτητικό και τον μετοχικό.

Σύμφωνα με το κτητικό μοντέλο που βρίσκεται στη βάση της σύγχρονης οικολογικής κρίσης, η κτίση είναι κτήση του ανθρώπου, άψυχο αντικείμενο, μέσο στην υπηρεσία των συνεχώς διογκούμενων και ακόρεστων αναγκών του ανθρώπου. Η οικολογική κρίση αντανακλά την εσωτερική, την πνευματική κρίση του σύγχρονου ανθρώπου, αντικατοπτρίζει τον κλονισμό της ελευθερίας και τους κινδύνους του ορθολογισμού, ο οποίος οδήγησε στα σημερινά αδιέξοδα

Είναι γεγονός ότι το πέρασμα από τον σεβασμό προς την τροφό μητέρα-φύση, οδηγεί βαθμιαία στη χειραγώγηση και εκμετάλλευσή της. Η κατάληξη αυτής της αλλοτριωτικής πορείας είναι η σύγχρονη απειλή ενός οικολογικού ολέθρου, η τυραννία της χρησιμοθηρικής λογικής, ο ευδαιμονιστικός πολιτισμός και η ηθική της ύψιστης ευδαιμονίας του μέγιστου αριθμού ατόμων και της δημιουργίας νέων αναγκών και ικανοποιήσεων.

Η διαφήμιση που αναδεικνύεται σε μηχανισμό ετεροπροσδιορισμού και χειραγώγησης, όπως και το τεράστιο κύμα πληροφόρησης επιφέρει σύγχυση στο δέκτη. Κατά τον Neil Postman, η αλλοτριωτική πορεία του σύγχρονου ανθρώπου οφείλεται στο τεχνοπώλιο. Πρόκειται για τον πολιτισμό της αποθέωσης της πληροφορίας, την ολοκληρωτική τεχνοκρατία ή την απόλυτη κυριαρχία της τεχνολογίας σε όλες τις διάστάσεις της ζωής. Η πληροφορία αποκτά ένα μεταφυσικό status γίνεται μέσο και σκοπός της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Οι άνθρωποι έχουν πειστεί ότι η πληροφορία αποτελεί καθαρή ευλογία και οι άμυνες αντίστασης καταρρέουν μπροστά στο «Νιαγάρα Πληροφοριών» που κατακλύζουν την καθημερινή μας ζωή, αδύναμοι μπροστά στο πληροφοριακό χάος να βάλουμε τάξη. Η ενημέρωση έχει γίνει ένα είδος σκουπιδιού ανίκανο να προσφέρει απαντήσεις στα πιο βασικά ερωτήματα του ανθρώπου αλλά και ελάχιστα χρήσιμο, για να μας παράσχει σταθερή κατεύθυνση προς την εξεύρεση λύσεων, ακόμα και στα καθημερινά προβλήματα.

Η πληροφόρηση είναι αυτή που βοηθά τον τεχνολογικό πολιτισμό διότι προβάλλεται γενικώς και αδιακρίτως, δεν κατευθύνεται προς κάποιον συγκεκριμένα, προσφέρεται ως τεράστια ποσότητα με μεγάλη ταχύτητα και είναι αποσυνδεδεμένη από τη θεωρία, το νόημα ή το σκοπό.

Αυτή η κατάσταση έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργεί έναν πολιτισμό χωρίς ηθικές βάσεις. Με βάση αυτή τη λογική οι σημερινοί άνθρωποι οφείλουν να κατανοήσουν την αμφισημία της τεχνολογίας και να γνωρίζουν πότε είναι «φίλος»

και πάντε είναι «εχθρός», ώστε να απελευθερωμένος από τη δύναμη της τεχνολογίας.

«Σήμερα γίναμε καταναλωτές της ελευθερίας και των ελευθεριών, κινδυνεύοντας παράλληλα να χάσουμε το κριτήριο για την αλήθεια της ελευθερίας. Στον πολιτισμό του έχειν, η ελευθερία κινδυνεύει να καταποθεί από την ευημερία ή τον ευδαιμονισμό μας, ο άνθρωπος κινδυνεύει να μετατραπεί από «ζώνον λόγον έχον» σε ζώνον έχον, χωρίς λογική και επικοινωνία, χωρίς καρδιά και χωρίς νόημα ζωής».³⁹

Γίνεται όλο και περισσότερο σαφές ότι οι μηχανικές και τυποποιημένες διαδικασίες στους αναπτυσσόμενους τεχνολογικούς πολιτισμούς, η πεποίθηση ότι και ο άνθρωπος πρέπει να λειτουργεί ως μηχανή, η πίστη στην τεχνολογική ορθολογικότητα, συνδέονται με μια έλλειψη εμπιστοσύνης στην ανθρώπινη υποκειμενικότητα, πρωτοβουλία και κριτική σκέψη, στον άνθρωπο ως ον ελευθερίας.

Ο Ν. Postman βλέπει τη διαφορετικότητα, την πολυπλοκότητα και τη πολυσημία της ανθρώπινης κρίσης ως εχθρούς της τεχνικής, καθώς δεν ενδείκνυται στη σημερινή εποχή της ομοιομορφίας και της μαζοποίησης. Στην εποχή της πληροφορικής και του διαδικτύου η ελευθερία και η ανθρωπιά εξακολουθούν να κατακτώνται με άσκηση και αυθυπέμβαση, να βιώνονται ως χάρις και δώρον και όχι ως ανθρώπινο κατόρθωμα».⁴⁰

Απέναντι στις νέες εξουσίες χρειάζονται νέες μορφές προστασίας, επομένως νέα δικαιώματα. Η τεχνολογία πιέζει ασφυκτικά μορφές και διαστάσεις του πολιτισμού στις δυτικές κοινωνίες και συγκρούεται παγκοσμίως με τις πολιτιστικές παραδόσεις πολλών λαών. Ο άνθρωπος μοιάζει να φοβάται την ίδια την ελευθερία του και τα έργα των χεριών του. Ο κατάλογος των αρετών της τεχνολογίας παρά το ότι είναι μεγάλος καθώς απελευθερώνει από την ανάγκη, περιορίζει τις μοιραίες καταστάσεις, κάνει τη ζωή μας πιο εύκολη και πιο πολιτισμένη, ωστόσο βλέπουμε τον άνθρωπο να γίνεται δεσμώτης της τεχνολογίας. Πρόκειται για μια νέα μορφή τυραννίας που έχει πάρει η ολοκληρωτική τεχνοκρατία.

Ο νέος πολιτισμός αναζητεί την εγκυρότητά του στην τεχνολογία, βρίσκει τις ικανοποιήσεις του επίσης στην τεχνολογία. Λαμβάνει εντολές από αυτήν. Το

³⁹ Δεληκωσταντής, Κ., *Φιλοσοφική ανθρωπολογία*, σ. 18.

⁴⁰ Ο. π., σ. 187.

τεχνοπώλιο υποτάσσει όλες τις μορφές του πολιτισμού στην «υπέρτατη αρχή της τεχνολογίας». Με αποτέλεσμα η ανθρώπινη ύπαρξη να συρρικνώνεται, ώστε να βρει νόημα στην τεχνική και στη μηχανή, καθώς πρώτιστος στόχος γίνεται η προσαρμογή της στις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας.

Βρισκόμαστε λοιπόν στην εποχή που μιλούμε για τα δικαιώματα της τέταρτης γενιάς. Τα δικαιώματα της πρώτης γενιάς ήταν οι θεμελιακές ελευθερίες (θρησκείας, γνώμης, συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι), οι λεγόμενες αρνητικές ελευθερίες. Ακολούθησαν τα δικαιώματα δεύτερης γενιάς, τα πολιτικά δικαιώματα, που οδηγούν από το φιλελεύθερο στο δημοκρατικό κράτος. Η τρίτη γενιά των κοινωνικών δικαιωμάτων αντλούν την προέλευσή τους από το σοσιαλιστικό κίνημα και αναφέρονται στην εκπαίδευση, την υγεία και στην εργασία. Έτσι βλέπουμε τα άτομα να ζητούν όχι μόνο περισσότερες ελευθερίες αλλά και περισσότερη δικαιοσύνη και εξουσία.

Στα σημερινά δικαιώματα της τέταρτης γενιάς προστίθεται το περιβάλλον που σηματοδοτεί τα νέα δικαιώματα της εποχής μας. Η σημερινή εποχή διακρίνεται για την τεράστια πρόοδο της τεχνικής και της επιστήμης, που γεννά όμως όλο και πιο ισχυρές εξουσίες. Αν κάποτε το άτομο έπρεπε να αμύνεται μπροστά στη θρησκευτική ή την κρατική εξουσία, σήμερα το άτομο, η κοινωνία, το κράτος, οφείλουν να θέσουν όρια στις νέες ανερχόμενες εξουσίες, όπως για παράδειγμα στα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Χρησιμοποιώντας την τριχοτόμηση των μορφών εξουσίας μπορούμε να εντοπίσουμε τρία θεμελιώδη προβλήματα, στο οικονομικό επίπεδο το μαρξικής προέλευσης ζήτημα της αλλοτρίωσης, στο πολιτικό επίπεδο το βεμπεριανής προέλευσης ζήτημα της γραφειοκρατικοποίησης (ή εκλογίκευσης της νομιμοποιημένης εξουσίας με τη μορφή της έννομης εξουσίας) και στο ιδεολογικό επίπεδο το ζήτημα της χειραγώγησης της γνώμης με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, η οποία βρήκε την πρώτη της και αμφιλεγόμενη διατύπωσή της στην κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης.

Τα τρία αυτά ζητήματα εμφανίστηκαν στο εσωτερικό της καπιταλιστικής κοινωνίας με τη μορφή κριτικής, ως στοχασμοί σχετικά με την εξέλιξη του σύγχρονου καπιταλισμού.

Όσο κι αν το ζήτημα της αλλοτρίωσης χρησιμοποιείται με γενικόλογο περιεχόμενο, δεν μπορεί να αγνοηθεί η συγκεκριμένη τεχνική σημασία του όρου με

ειδική αναφορά στην μισθωτή εργασία, την εργασία που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική οικονομία. Ο Μαρξ παρόλο που δεν συνδέει το ζήτημα της αλλοτρίωσης με το ζήτημα της ελευθερίας, εντούτοις βλέπει ότι η αλλοτρίωση που επιφέρει η μισθωτή εργασία είναι η ιδιότητα που ευθύνεται για το ότι η δραστηριότητα του εργάτη δεν αποτελεί δική του δραστηριότητα γιατί ανήκει σε άλλον, δηλαδή είναι η απώλεια του εαυτού του. «Η αλλοτρίωση του εργαζόμενου από το προϊόν του σημαίνει όχι μόνον ότι η εργασία του γίνεται αντικείμενο, αλλά και το ότι υπάρχει έξω από αυτόν, ανεξάρτητα από αυτόν, ως ξένο σώμα προς αυτόν και γίνεται ενώπιον του δύναμη που υφίσταται αφ' εαυτής». ⁴¹

Το στοιχείο μοναδικότητας και ιδιαιτερότητας το οποίο ενέχει η αλλοτρίωση με αυτή την έννοια, ως μορφή ανελευθερίας, είναι ότι ο εργαζόμενος καθίσταται δούλος με τα ίδια του τα χέρια. Σε αντίθεση με τον δούλο της αρχαιότητας ο σημερινός εργαζόμενος είναι τυπικά ελεύθερος, η ίδια του η ελευθερία είναι εκείνη που μετατρέπεται σε δουλεία, είναι η καθεαυτή προϋπόθεση να είναι ουσιαστικά ανελεύθερος.

Σύμφωνα με τον Μαρξ η διαφορά ανάμεσα στον υπήκοο ενός δεσποτικού κράτους και τον εργαζόμενο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έγκειται στο ότι ο πρώτος είναι πολιτικά ανελεύθερος έναντι ενός ιστορικού υποκειμένου, ενώ ο δεύτερος είναι ενδεχομένως ελεύθερος πολιτικά και ιδεολογικά αλλά ανελεύθερος στο συνολικό σύστημα της κοινωνίας. Και η ανελευθερία του αυτή μπορεί να αποτιναχθεί μόνο με την ανατροπή του συστήματος.

Στην καπιταλιστική κοινωνία η μορφή εξουσίας που αντιστοιχεί είναι η έννομη ή ορθολογική εξουσία, της οποίας η νομιμότητα προέρχεται από τις πράξεις της εξουσίας που στηρίζονται σε γενικούς και προκαθορισμένους κανόνες.

Η καπιταλιστική επιχείρηση αναπτύσσεται στη βάση του ορθολογικού υπολογισμού της ωφέλειας και συνεπώς χρήζει μιας δομής εξουσίας, η οποία επιτρέπει τη μέγιστη προβλεψιμότητα των ενεργειών και αφήνει ελάχιστο περιθώριο στην ατομική βούληση. Το κρατικό σύστημα το οποίο δημιουργεί η έννομη μορφή εξουσίας χαρακτηρίζεται από έναν εκτενή γραφειοκρατικό μηχανισμό, ο οποίος σαν ένα μεγάλο δίκτυο, περικλείει τη δραστηριότητα των υπαλλήλων και παρεμποδίζει την κινητικότητα καθορίζοντας επακριβώς τους

⁴¹ Μπόμπιο, Ν., *Ισότητα και ελευθερία*, σ. 150.

ρόλους και σταθεροποιώντας την ιεραρχία. Έτσι εξαπλώνεται βαθμιαία σε όλη την κοινωνία, ρυθμίζοντας όλες τις δραστηριότητες, από την οικονομική έως την εκπαιδευτική δραστηριότητα. Η μορφή αυτής της έννομης εξουσίας αναγκάζει όλους του πολίτες να τίθενται στην υπηρεσία της.

Το πεπρωμένο των σύγχρονων κοινωνιών που χαρακτηρίζεται από τις μεγάλες επιχειρήσεις είναι ο αγώνας δρόμου προς τη γραφειοκρατικοποίηση και συνεπώς τη μετατροπή τους σε ατσάλινα κελύφη όπου θα χαθούν οι αυταπάτες και τα ιδεώδη των φιλελεύθερων του 19 ου και του 20 ου αιώνα.

Και καθώς οι ψηφιακές τεχνολογίες της επιτήρησης εξελίσσονται, βάσεις προσωπικών δεδομένων εμπλουτίζονται και αποθηκεύονται τόσο σε κρατικά όσο και σε ιδιωτικά αρχεία, η δυτική «κοινωνία της πληροφορίας» γίνεται ταυτόχρονα μια κοινωνία ελέγχου, μία κοινωνία όπου ο πολίτης πειθαρχεί σε απρόσωπες εξουσίες όχι τόσο επειδή αναγκάζεται ή εκβιάζεται, αλλά είτε γιατί συχνά αγνοεί ότι επιτηρείται είτε οικειοθελώς προσφέρει πληροφορίες γύρω από το άτομό του όπως σε εταιρείες μάρκετινγκ, τράπεζες.

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των πλέον προηγμένων κοινωνιών είναι η βιομηχανία της κουλτούρας που συνδέεται με το κατασταλακτικό περιβάλλον που προέκυψε από τις μαζικές επικοινωνίες. Με τις μαζικές επικοινωνίες ακόμα και η τέχνη που αποτελεί κάτι το μοναδικό και το ανεπανάληπτο καταλήγει να είναι ένα προϊόν αναπαραγόμενο επ' άπειρον, ένα καταναλώσιμο εμπόρευμα το οποίο το κοινό αγοράζει ή το προτρέπουν να αγοράσει με την ίδια απουσία προσωπικού γούστου με την οποία αγοράζει σαπούνι ή παπούτσια. Απέναντι στο προϊόν της βιομηχανίας της κουλτούρας το άτομο δεν χρειάζεται να χρησιμοποιήσει το μυαλό του. Το άτομο δεν χρειάζεται να σκέφτεται αλλά να διασκεδάζει, δεν χρειάζεται να ανησυχεί, να ενοχλείται, να βασανίζεται, αλλά πρέπει να αποξεχνιέται, καθησυχασμένο και συμφιλιωμένο με τον εαυτό του και την κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι ο γενικός εξωραϊσμός, η ισοπέδωση των προτιμήσεων και των επιδιώξεων, η ολική και αναίμακτη αποπροσωποποίηση, η εκμηδένιση της ιδιωτικής σφαίρας με αντάλλαγμα μια χυδαία και θορυβώδη δημοσιοποίηση.

Σε μια τέτοια κοινωνία η λέξη *ελευθερία* θεωρείται βλασφημία, μία λέξη υπερβολικά πανηγυρική για ένα κόσμο τόσο παραιτημένο και τόσο εύκολο να ικανοποιηθεί, όπου στη θέση της προσωπικής ευφυΐας υπάρχει η επανάληψη, η μίμηση, η προσαρμογή, η άνευ όρων αποδοχή της λογικής της εξουσίας.

Πρωταγωνιστής της κοινωνίας που κυριαρχείται από τη βιομηχανία της κουλτούρας είναι ο εξυψωμένος άνθρωπος και ικανοποιημένος δούλος, ακριβώς το αντίθετο του πολίτη του Ρουσσώ, ο οποίος ήταν «εξαναγκασμένος να είναι ελεύθερος».

Με την απαξίωση αυτή της ιδιωτικότητας και του προσωπικού απορρήτου, επιβάλλεται ένας νέος ιδιότυπος νέο-ολοκληρωτισμός: από τη μια μεριά, το δημόσιο-οι κρατικές υπηρεσίες- εισβάλλει και επιτηρεί τον ιδιωτικό μας χώρο και από την άλλη οι ιδιωτικές τράπεζες δεδομένων και μεγάλα ιδιοκτησιακά συγκροτήματα είναι σε θέση να επιβάλλουν και να υποβάλλουν τις θέσεις τους στη δημόσια θεματολογία.

Ταυτόχρονα, η πλειοψηφία του πληθυσμού φαίνεται να αδρανεί. Στέκεται ανήμπορη στην ακαταμάχητη νέα εξουσία συμμετέχοντας στα υπαρκτά ή φανταστικά προϊόντα κατανάλωσης. Πρόκειται για μια κατάσταση προϊούσας ανελευθερίας χωρίς καταπίεση.

Έτσι η σημερινή μορφή κοινωνίας γίνεται αποδεκτή από όλο και περισσότερους ανθρώπους, οι οποίοι αποδέχονται τη συμβολική βία του πολιτικού θεάματος και του καταναλωτισμού, με αντάλλαγμα την ασφάλεια και την προσωπική τους ανεξαρτησία. Όμως δεν κατανοούν ότι έτσι οικοδομείται μια προσομοίωση ανεξαρτησίας, ένας υπονομευόμενος χώρος ιδιωτικότητας, στον οποίο δεν έχει παρασχεθεί ούτε στοιχειώδες προνόμιο της αρνητικής ελευθερίας: η αποχή, δηλαδή των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων επιτήρησης από την καθαρά προσωπική σφαίρα δραστηριοτήτων.

Οι υπηρεσίες της νέας τεχνολογίας προς στην εξουσία φέρνουν στην επιφάνεια ένα παλαιό πρόβλημα, την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και το κράτος δικαίου. Φαίνεται ότι τίποτα δεν είναι πλέον δεδομένο.⁴²

Από την παρουσίαση του συνόλου των προβλημάτων της ελευθερίας στην εποχή μας μπορούν να διακριθούν δύο βασικά ζητήματα, από τη μια η εμφάνιση εντελώς νέων αιτημάτων ελευθερίας και από την άλλη νέες μορφές προστασίας των παλαιών.

Μία από τις καινοτομίες των τελευταίων χρόνων είναι ότι τα αιτήματα αυτοκαθορισμού υποστηρίζονται με μία τόλμη που μέχρι πριν λίγα χρόνια ήταν

⁴² Δεμερτζής, Ν., «Ανελευθερία χωρίς καταπίεση», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2001/ependyt3.php, (3/06/2008).

αδιανόητη για θεσμούς αδιάσειστα και αναγκαστικά θεμελιωμένους στην αρχή της αυθεντίας και της απόλυτης υπακοής όπως την εκκλησία, το σχολείο, το εργοστάσιο μέχρι και το στρατό. Οι θεσμοί που εκπροσωπούν το κράτος σήμερα γίνονται αντικείμενο αμφισβήτησης και κριτικής, καθώς το κράτος προβαίνει σε παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το οποίο θα όφειλε να είναι ο προστάτης τους. Έτσι η απάντηση στο ερώτημα *Quis custodiet custodiet*;- Ποιος είναι που φυλάει τους φύλακες- αποτελεί μία απάντηση σε ένα αίτημα για ελευθερία.

Συμπερασματικά, κανείς δεν μπορεί να ισχυρισθεί το πεπρωμένο της ελευθερίας στον κόσμο. Τον προηγούμενο αιώνα ήταν βαθιά ριζωμένη η πεποίθηση ότι η μοίρα της ανθρωπότητας θα ήταν η ελευθερία. Στον αιώνα που διανύουμε χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ο κομπορμισμός η ομοιομορφία των συνειδήσεων. Με δεδομένη εδώ και πολλά χρόνια τη διείσδυση της τηλεόρασης και την εξάρτηση του κοινού από αυτήν για την ενημέρωση και διασκέδασή του, όπως και τον υψηλό βαθμό αξιοπιστίας της ως μέσο, είναι άτοπο να ισχυριζόμαστε ότι οι επιδράσεις της τηλεόρασης και γενικότερα της μαζικής επικοινωνίας είναι ελάχιστες, τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και την πολιτική συμπεριφορά. Όπως παραστατικά το έχει περιγράψει ο Postman, στην εποχή της κοινωνίας του θεάματος ο Μεγάλος Αδελφός του Orwell αντικαθίσταται από το Θαυμαστό Καινούργιο Κόσμο του Huxley γίνεται θεατής και καταναλωτής της.⁴³

Σύμφωνα με τον Zygmund Bauman, η νέα αυτή συνθήκη παρά την επαγγελία της εξατομίκευσης επιφέρει μίαν έμμεση ανελευθερία, μια ιδιωτικοποιημένη ατομικότητα, όπου ναι μεν έχει γενικευθεί η δυνατότητα επιλογής αλλά δεν έχει αλλάξει ο κώδικας της επιλογής. Με τις τρέχουσες νεοφιλελεύθερες πολιτικές η αρνητική ελευθερία διευρύνεται ως περιστολή της πολιτικής καταπίεσης των ιδιωτικών αναγκών και ως γενίκευση της δυνατότητας επιλογής. Το άτομο όμως δεν χειραφετείται ως προς τα κριτήρια της επιλογής του, προκειμένου να εμπεδώσει τη θετική ελευθερία.. Με τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία

---

⁴³ Δεμερτζής, Ν., «Η πολιτική του προσώπου και της πολιτικής. Όψεις της τηλεπολιτικής», σ. 6-7, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:

http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2003/politics_telepol.php, ,(20/11/2008).

του πολιτισμικού κώδικα, ο πολίτης της δημόσιας σφαίρας υποκαθίσταται από τον ελεύθερο καταναλωτή της αγοράς.

Συνεπώς η τυπική ελευθερία της επιλογής δεν συνοδεύεται από ουσιαστική διεύρυνση του κριτηριολογικού κώδικα, με αποτέλεσμα η εξατομίκευση αντί να συνεπάγεται την κατοχύρωση μιας ιδιαιτερότητας ως αποτέλεσμα θετικής ελευθερίας, να οδηγεί στην επανάληψη ομοιόμορφων ατομικότητων. Αυτή είναι η ανελευθερία που επιτυγχάνεται χωρίς καταπίεση.⁴⁴

Η ελευθερία ως έννοια είναι αρχαία αλλά τα προβλήματά της είναι πάντοτε νέα και ανανεώνονται διαρκώς σε αντιστοιχία με τις διαρκώς νέες μορφές καταπίεσης που εμφανίζονται στον ορίζοντα της ιστορίας».⁴⁵

Η ιδέα ότι η ελευθερία εκτός από βαθμιαία είναι και αναπόφευκτη υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο του ενθουσιασμού που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση αλλά και της ανατροπής της παραδοσιακής σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος και της ανακάλυψης ότι η κοινωνία των πολιτών υπερέχει έναντι του κράτους, φαινόμενα στα οποία οδήγησαν οι πρώτες προσπάθειες κατανόησης της αναδύμενης βιομηχανικής κοινωνίας.

Η σημερινή εικόνα της εποχής μας, με την αύξηση των θρησκευτικών και εθνικιστικών φανατισμών, της βίας, της ξеноφοβίας, της εγκληματικότητας, της ανεργίας, της κατάχρησης της εξουσίας μας οδηγούν στις βασικές διαπιστώσεις: Πρώτον, κάθε κοινωνία απαιτεί μια ορισμένη τάξη και συνοχή για να υπάρχει ισορροπία μιας και τα διάφορα ατομικά και συλλογικά συμφέροντα τείνουν να αποσταθεροποιήσουν την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Δεύτερον, αν και κάθε κράτος δικαιώνεται πάντοτε υποσχόμενο μια δίκαιη τάξη και ασφάλεια, τις περισσότερες φορές η τάξη αυτή είναι άδικη. Παρόλα αυτά οι άνθρωποι έχουν τέτοιο άγχος και τόσο λίγη εμπιστοσύνη στον ορθό Λόγο, ώστε ανέχονται την τάξη κι ας είναι άδικη.

Από την ιστορία της ανθρωπότητας διδασκόμαστε ότι υπήρξαν άτομα και μειοψηφίες που προτίμησαν να διακινδυνεύσουν την ασφάλεια προκειμένου να

---

⁴⁴ Δεμερτζής, Ν., «Η πολιτική του προσώπου και της πολιτικής. Όψεις της τηλεπολιτικής», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2003/politics_telepol.php, σ. 6, (20/11/2008).

⁴⁵ Μπόμπιο, Ν., *Ισότητα και ελευθερία*, σ. 139.

επιτύχουν μία περισσότερο ελεύθερη και αξιοπρεπή ζωή. Έτσι εμφανίστηκε το αίτημα της ελευθερίας που έκτοτε συγκρούεται με το εξίσου νομιμοποιημένο αίτημα της τάξης και της ενότητας της κοινωνίας.

Τα δύο αυτά αιτήματα βρίσκονται σε μια συνεχή αντιπαράθεση η οποία ενέχει εκπλήξεις αυταπάτες και παλινδρομήσεις. Η φράση του Κάλβου: «θέλει αρετή και τόλμη η ελευθερία», συνοψίζει αυτό το οποίο ζούμε, μια ελευθερία χωρίς τόλμη και αρετή. Οι περισσότεροι ζούμε εκ του ασφαλούς την ασυδοσία σε βάρος του άλλου, εννοώντας την ως ελευθερία.

Σίγουρα υπάρχουν καθεστώτα που ευνουχίζουν τους πολίτες και καταπνίγουν κάθε αίσθημα ελευθερίας, αλλά ποτέ σε όλους. Έτσι υπάρχουν δύο τάξεις και δύο είδη ελευθερίας, τα οποία συνυπάρχουν και ανταγωνίζονται το ένα το άλλο.

Οι Νόμοι, ενώ αποτελούν την αυθεντία και την τάξη στην δημοκρατία διαφέρουν από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα και έχουν ένα τυπικό φορμαλιστικό περιεχόμενο αφού θέλουν να σέβονται τους πολίτες. Από την άλλη πλευρά η ελευθερία των υπεύθυνων και χειραφετημένων υποκειμένων με ατομική θέληση ενέχει πάντα το αστάθμητο, αλλά διαφέρει από την ελευθερία των ανεύθυνων εγωιστών. Το πρόβλημα όλο είναι πώς θα επικρατήσει η θετική πλευρά της ελευθερίας απέναντι στην αρνητική πλευρά της ελευθερίας, κάτι το οποίο είναι δύσκολο αφού στα ίδια άτομα συνυπάρχουν και οι δύο πλευρές ελευθερίας.

Ο άνθρωπος έχει αυτό το διφορούμενο αμφίρροπο χαρακτηριστικό και είναι καταδικασμένος να επιδιώκει την κατάκτηση της ελευθερίας και την υπευθυνότητα γιατί δεν είναι ούτε άγγελος ούτε δαίμονας ούτε ζώο ή φυτό. Η ελευθερία ενέχει τη δυνατότητα του πειρασμού, της κατάχρησης, του κινδύνου, του αστάθμητου.

Σήμερα γνωρίζουμε ότι έχει προβλεφθεί απολύτως σωστά πως με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και την παγκόσμια εξάπλωσή της, η πολιτική εξουσία όχι μόνο δεν περιορίστηκε αλλά διογκώθηκε υπερβολικά.

Κατά την εικοσαετία ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους γεννήθηκε ένας νέος τύπος κράτους στον οποίο δόθηκε το όνομα του ολοκληρωτικού κράτους. Τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα είναι η μέγιστη συγκέντρωση και ενοποίηση των τριών εξουσιών με τις οποίες ασκείται η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο, ο ολοκληρωτισμός είναι πολιτικός, οικονομικός και ιδεολογικός δεσποτισμός.

Η σύγχρονη μορφή δεσποτισμού μέσα από τη διαδικασία της κρατικοποίησης της οικονομίας τείνει στη σύνδεση της πολιτικής με την οικονομική εξουσία, αν όχι στην υποταγή της πολιτικής στην οικονομική εξουσία. Κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε παλαιότερα, όσο κι αν οι τάξεις βρίσκονταν σε οικονομική άνοδο δεν μπορούσαν να αναρριχηθούν στην πολιτική εξουσία, την οποία κατείχαν οι παραδοσιακές τάξεις της φεουδαρχίας.

Σήμερα το πρόβλημα της ελευθερίας τίθεται σε βαθύτερο επίπεδο, στο επίπεδο των εξουσιών της κοινωνίας των πολιτών. Δεν έχει σημασία αν το άτομο είναι ελεύθερο από το κράτος, πρέπει να είναι ελεύθερο και μέσα στην κοινωνία. Η συνύπαρξη καθίσταται αναγκαία, το άτομο δηλαδή να είναι πολιτικά και κοινωνικά ελεύθερο. Οι ελευθερίες που στερείται ο τεχνοκρατικός άνθρωπος δεν είναι οι ατομικές και πολιτικές ελευθερίες αλλά η ανθρώπινη ελευθερία με την ευρύτερη σημασία της λέξης, δηλαδή η ελευθερία να αναπτύξει όλες τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης του.

Περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη γενιά αντιμετωπίζουμε ένα αβέβαιο μέλλον. Ο αιώνας αυτός ήταν περίοδος μεγάλων αγώνων για τα δικαιώματα του ανθρώπου, για τη διακήρυξη, προβολή, διεκδίκηση και υπεράσπισή τους. Πράγματι ποτέ η ανθρωπότητα δε γνώρισε τέτοια στυγνή καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όσο στον πολυτάραχο 20^ο αιώνα, τον πιο βίαιο αιώνα της ιστορίας.

Ο Anthony Giddens γράφει: «Αν θεωρήσουμε το συνολικό σήμερα χρόνο παρουσίας του ανθρώπου στη γη ίσο προς μια μέρα.....τότε η ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών θα ξεκινούσε στις 11: 59 και 30 δευτερόλεπτα! Στα τελευταία 30 δευτερόλεπτα της ανθρώπινης ζωής πραγματοποιήθηκαν τόσες μεταβολές, όσες σε όλο το διάστημα μέχρι την έναρξη της σύγχρονης εποχής. Γεννήθηκαν τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας, το κράτος δικαίου, τα δικαιώματα του ανθρώπου, ο ηθικός ανθρωπισμός, αλλά διαπράχθηκαν ανείπωτες ωμότητες σε βάρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας».⁴⁶

Το κίνημα για τα δικαιώματα του ανθρώπου ήταν και είναι ο βασικός συντελεστής στην προσπάθεια να δοθεί απάντηση στις αντιφάσεις και κρίσεις του σύγχρονου κόσμου και του πολιτισμού του.

---

⁴⁶ Giddens, A., *Κοινωνιολογία*, σ.274.

Ο συγκεκριμένος αγώνας στρέφεται ενάντια σε όλες εκείνες τις τάσεις του σύγχρονου πολιτισμού, που απειλούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και γι' αυτό και αποτελεί και την πιο καίρια έκφραση του ανθρωπισμού και της πίστης του σύγχρονου ανθρώπου στην ελευθερία.

Η εναλλακτική πρόταση πολιτισμού μέσα στην ατομοκεντρική, ευδαιμονιστική οικονομοκεντρική, τεχνοκρατική, ραγδαία παγκοσμιοποιημένη κουλτούρα είναι η συμβολή της αγωγής και της εκπαίδευσης, οι βαθύτερες δυνατότητες των οποίων θα δοκιμάζονται στη λειτουργία τους ως φορέων και μεταλαμπαδευτών ενός προσωποκεντρικού πολιτισμού.

Οφείλουμε να αγωνιστούμε για τη διάσωση της ιδέας της παιδείας ως ανθρωποποιίας, η οποία θεμελιώνεται στην προτεραιότητα και στη δυναμική της σχέσης παιδαγωγού και παιδαγωγούμενου.

«Ἡ αγωγή προβάλλεται ως ο τόπος στον οποίο συντελείται στον οποίο συντελείται η γένεση του ανθρώπου, γένεση για την οποία μπορεί να θεωρηθεί ο άνθρωπος».⁴⁷

Σύμφωνα με τον Φίχτε η αγωγή επιφορτίζεται με το χρέος να μορφώσει όχι «κάτι μέσα» στον άνθρωπο αλλά τον «ίδιο τον άνθρωπο». Υπό αυτή την έννοια η εκπαιδευτική πράξης μπορεί να είναι απελευθερωτική, αφού οφείλει να τείνει στην αφύπνιση της ικανότητας να σκέφτεται κανείς από μόνος του.⁴⁸

Η εκπαίδευση οφείλει να καλλιεργεί το ήθος της ελευθερίας, την κοινωνικότητα και την αλληλεγγύη, τις δημοκρατικές αξίες και την ανοιχτοσύνη, το σεβασμό της διαφορετικότητας και τη διαπολιτισμική επικοινωνία, το πνεύμα αντίστασης στις αλλοτριωτικές δυνάμεις του σύγχρονου πολιτισμού.

Κατά τον Dewey η εκπαίδευση που αποσκοπεί να μάθει τα παιδιά να εργάζονται χωρίς να υπάρχει ελευθερία και χωρίς να χρησιμοποιούν την ευφυΐα τους αλλά για χάρη του δεδουλευμένου έργου είναι ανήθικη και ανελεύθερη. Πιστεύει πως το έργο της εκπαίδευσης είναι η προσπάθεια να βοηθηθεί ένα λουλούδι να αναπτυχθεί με τον δικό του τρόπο. Με άλλα λόγια η εκπαίδευση πρέπει να διαμορφώνει τις συνθήκες μέσα στις οποίες θα ανθίσουν τα διάφορα φυσιολογικά δείγματα.

⁴⁷ Λυκ, Β., *Αγωγή και ελευθερία*, σ. 15.

⁴⁸ Ο. π., σ. 23.

•Ο επαναπροσδιορισμός της παιδαγωγικής σχέσης που αποσκοπεί στη συνένωση της αγωγής και της ελευθερίας έχει άμεσες επιπτώσεις στο περιεχόμενο της διδασκαλίας.

Οι σκέψεις κάποιων φιλοσόφων εστιάζονται στη σημασία της αγωγής όχι μόνο και μόνο γιατί η γνώση θα μπορούσε να αποδειχτεί μέσο απελευθέρωσης κατά σύμπτωση. Η γνώση πρέπει να είναι καθεαυτή πράξη ελευθερίας και αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο η εκπαιδευτική πράξη αντιτάσσεται σε οποιαδήποτε εξουσιαστική σχέση. Η αλήθεια δεν κατακτάται με κάτι που δεχόμαστε ή δεν αποδεχόμαστε. Πρέπει να συγκροτηθεί και να αναγνωριστεί χάρη σε αυτή τη συγκρότηση ή ανασυγκρότηση. Το διακριτικό γνώρισμα του αληθούς δεν είναι το αποτέλεσμα ούτε η διατύπωση της γνώσης, αλλά η οδός, η μέθοδος που επέτρεψε να εξαγάγουμε το συμπέρασμα και να συγκροτήσουμε τη γνώση ως γνώση.

Πρώτος ο Ρουσσώ είχε απευθύνει έκκληση προς τους παιδαγωγούς που τους προειδοποιούσε να θέτουν ερωτήσεις τους μαθητές προσιτές και να τον αφήνουν να βρει ο ίδιος την απάντηση. Οτιδήποτε μάθει να το καταφέρει μέσα από τη δική του επινόηση.

Ο σκοπός της γνώσης είναι η δράση. Για παράδειγμα ο μαθητής που έχει κατακτήσει μόνος του τη γνώση θα μπορέσει να την καταστήσει ζωντανή και με τον τρόπο αυτό η κατακτημένη γνώση του θα βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη ζωή. Τόσο ο Καντ όσο και ο Φίχτε έχουν την ίδια θέση για την παιδεία που αποστολή της πρέπει να είναι η προσέγγιση της πραγματικής ζωής, ώστε να μπορέσουν οι μαθητές να την κατανοήσουν προκειμένου να τη μετασχηματίσουν.

Ο μείζων μοχλός για μια δίκαιη και ελεύθερη κοινωνία θεωρείται η εκπαίδευση που ως απώτατο στόχο έχει την παραγωγή ελεύθερων ανθρωπίνων όντων που οι μεταξύ τους σχέσεις θα διέπονται από όρους ισότητας.

Η σκιά που πέφτει πάνω στην κοινωνία σήμερα από τις μεγάλες επιχειρήσεις, χαρακτηρίζει την πολιτική. Η δημοκρατία απαιτεί να απαλειφθεί η πηγή της σκιάς, όχι μόνο εξαιτίας της κυριαρχίας της στην πολιτική ζωή, αλλά επειδή οι ίδιοι οι θεσμοί της ιδιωτικής εξουσίας υπονομεύουν τη δημοκρατία και την ελευθερία.

Ο Dewey ήταν κατηγορηματικός γι' αυτό που θεωρούσε αντιδημοκρατική εξουσία. «Η εξουσία σήμερα βασίζεται στον έλεγχο των μέσων παραγωγής, των

συναλλαγών, της διαφήμισης, των συγκοινωνιών και της επικοινωνίας. Όποιος κατέχει τα παραπάνω εξουσιάζει τη ζωή της χώρας(...).Οι επιχειρήσεις που επιδιώκουν ιδιωτικά κέρδη μέσω του ιδιωτικού ελέγχου των τραπεζών, της γης και της βιομηχανίας, ενισχύονται από το γεγονός ότι έχουν κάτω από την καθοδήγησή τους τον Τύπο, τα ειδησεογραφικά πρακτορεία, και τα άλλα μέσα διαφήμισης και προπαγάνδας(.....).⁴⁹

Η ελπίδα για να υπονομευθεί αυτό το απολυταρχικό τερατούργημα σύμφωνα με τον Dewey είναι η εκπαίδευση, η παραγωγή δηλαδή ελεύθερων ανθρώπων όντων.

Σήμερα όμως δυστυχώς παρατηρείται ο ρόλος του δασκάλου-λειτουργού να απειλείται και ο μαθητής μετατρέπεται σε εκπαιδευόμενο. Μέσα από τέτοιες συνθήκες δεν μπορεί να ασκηθεί έργο παιδείας. Η αγωγή οφείλει να κρατήσει την προσωποκεντρική της διάσταση. Ο πολιτισμός του προσώπου είναι η εναλλακτική πρόταση πολιτισμού μέσα στη σύγχρονη ατομοκεντρική οικονομοκεντρική τεχνοκρατική ραγδαία παγκοσμιοποιημένη κουλτούρα.

Το καίριο ερώτημα που τίθεται σε μια παγκόσμια κοινωνία 6,5 δισεκατομμυρίων ανθρώπων, που για τους περισσότερους η κυριότερη αξία είναι η τηλεόραση και το εξαπλωμένο με ασύλληπτους ρυθμούς διαδίκτυο.⁵⁰

Είναι δύσκολο να γίνουν προβλέψεις, όμως το μόνο βέβαιο είναι η τεράστια συμβολή της αγωγής και της εκπαίδευσης στο δύσκολο αγώνα του εξανθρωπισμού του ανθρώπου, οι βαθύτερες δυνατότητες των οποίων θα δοκιμάζονται στη λειτουργία τους ως φορέων και μεταλαμπαδευτών ενός προσωποκεντρικού πολιτισμού.

Η εκπαίδευση οφείλει να καλλιεργεί το ήθος της ελευθερίας, την κοινωνικότητα, την αλληλεγγύη, τις δημοκρατικές αξίες, το σεβασμό της διαφορετικότητας, το πνεύμα της αντίστασης στις αλλοτριωτικές δυνάμεις του σύγχρονου πολιτισμού.

Ο κόσμος του 21 ου αιώνα, με τις πολυδιάστατες μεταβολές που τον διακρίνουν σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο αποτυπώνεται στα αιτήματα που καλείται να καλλιεργήσει η εκπαίδευση για μία κοινωνία με δημοκρατικές αρχές και αξίες.

⁴⁹ Τσόμσκι, Ν., *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, σ. 90.

⁵⁰ Δελγκωσταντής, Κ., *Φιλοσοφική ανθρωπολογία*, σ. 251.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΣΤΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΤΑΞΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

Στη θεωρητική έρευνα του πρώτου μέρους έγινε μια προσπάθεια ορισμού της έννοιας ελευθερία, από πότε εμφανίστηκε η έννοια ελευθερία, η διάκριση της αρνητικής και της θετικής έννοιας της ελευθερίας, όπως και οι νέες μορφές δουλείας που γνωρίζει ο σύγχρονος άνθρωπος.

Μετά την παρουσίαση του θεωρητικού μέρους η παρούσα μελέτη στοχεύει να διερευνήσει τους τύπους ελευθερίας που παρουσιάζονται στα διδακτικά εγχειρίδια Γλώσσας της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού.

Πιο συγκεκριμένα:

1. Ποια μορφή της ελευθερίας εμφανίζεται περισσότερο και ποια λιγότερο στα διδακτικά κείμενα.
2. Είναι τυχαία η παρουσίαση των συγκεκριμένων τύπων ελευθερίας;
3. Ποια είναι τα μηνύματα, οι αξίες και οι στάσεις που θέλουν να περάσουν στους μικρούς μαθητές τα επιλεγμένα διδακτικά κείμενα;
4. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα πώς μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά με τους στόχους και την αποστολή του;
5. Τη σχέση της έννοιας ελευθερία με την έννοια ειρήνη, τη δημοκρατία, την εθνική ταυτότητα, την εθνική συνείδηση, το σεβασμό της ελευθερίας του άλλου, τα ΜΜΕ.
6. Πού αποσκοπεί η στενή σύνδεση της ελευθερίας με την εθνική ταυτότητα και την εθνική συνείδηση των Ελλήνων;

Τα εγχειρίδια Γλώσσας στο Δημοτικό Σχολείο εκτός από τη σπουδή της ελληνικής γλώσσας έχουν και έναν άλλον στόχο, να καλλιεργήσουν στερεότυπα, να περάσουν αξίες, να καλύψουν τις ανάγκες της πολιτικής εξουσίας, να δημιουργήσουν συγκεκριμένα πρότυπα πολιτών όπως το απαιτεί η σύγχρονη κοινωνία. Το μάθημα της Γλώσσας συγκαταλέγεται στα βασικότερα μαθήματα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των μαθητών, όπως και τη μετάδοση και καλλιέργεια αξιών και προτύπων.

ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

ΣΤΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ Ε΄ ΚΑΙ ΣΤ΄ ΤΑΞΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

Στη θεωρητική έρευνα του πρώτου μέρους έγινε μια προσπάθεια ορισμού της έννοιας ελευθερία, από τότε εμφανίστηκε η έννοια ελευθερία, η διάκριση της αρνητικής και της θετικής έννοιας της ελευθερίας, όπως και οι νέες μορφές δουλείας που γνωρίζει ο σύγχρονος άνθρωπος.

Μετά την παρουσίαση του θεωρητικού μέρους η παρούσα μελέτη στοχεύει να διερευνήσει τους τύπους ελευθερίας που παρουσιάζονται στα διδακτικά εγχειρίδια Γλώσσας της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού.

Πιο συγκεκριμένα:

1. Ποια μορφή της ελευθερίας εμφανίζεται περισσότερο και ποια λιγότερο στα διδακτικά κείμενα.
2. Είναι τυχαία η παρουσίαση των συγκεκριμένων τύπων ελευθερίας;
3. Ποια είναι τα μηνύματα, οι αξίες και οι στάσεις που θέλουν να περάσουν στους μικρούς μαθητές τα επιλεγμένα διδακτικά κείμενα;
4. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα πώς μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά με τους στόχους και την αποστολή του;
5. Τη σχέση της έννοιας ελευθερία με την έννοια ειρήνη, τη δημοκρατία, την εθνική ταυτότητα, την εθνική συνείδηση, το σεβασμό της ελευθερίας του άλλου, τα ΜΜΕ.
6. Πού αποσκοπεί η στενή σύνδεση της ελευθερίας με την εθνική ταυτότητα και την εθνική συνείδηση των Ελλήνων;

Τα εγχειρίδια Γλώσσας στο Δημοτικό Σχολείο εκτός από τη σπουδή της ελληνικής γλώσσας έχουν και έναν άλλον στόχο, να καλλιεργήσουν στερεότυπα, να περάσουν αξίες, να καλύψουν τις ανάγκες της πολιτικής εξουσίας, να δημιουργήσουν συγκεκριμένα πρότυπα πολιτών όπως το απαιτεί η σύγχρονη κοινωνία. Το μάθημα της Γλώσσας συγκαταλέγεται στα βασικότερα μαθήματα για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των μαθητών, όπως και τη μετάδοση και καλλιέργεια αξιών και προτύπων.

„Η διαμόρφωση αυτή δεν περιορίζεται στην καθαρά γλωσσική αλλά επεκτείνεται στην ηθική, θρησκευτική, εθνική και γενικότερα τη γενική ιδεολογική διαμόρφωση.

Μέσα από τα κείμενα επιτυγχάνεται πολύ εύκολα η αφομοίωση, διότι υποβάλλεται στους μαθητές με έμμεσο τρόπο η συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική ιδεολογία.

Με αυτή την έννοια η ανάλυση του ιδεολογικού περιεχομένου πιστεύουμε ότι έχει μεγάλη σημασία, καθώς παρέχει το πλεονέκτημα της ολικής εικόνας του συνόλου των αξιών και των αρχών που το εκπαιδευτικό σύστημα θέλει να μεταδώσει στους μαθητές. Σε μεγάλο βαθμό, αν όχι με πληρότητα, στα σχολικά βιβλία της Γλώσσας, των Θρησκευτικών και της Ιστορίας εμφανίζεται η εικόνα του μελλοντικού πολίτη που θέλει να διαμορφώσει το ελληνικό σχολείο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η σχέση λογοτεχνίας και ιδεολογίας είναι προφανής, αφού ο εκάστοτε συγγραφέας και η επιλογή των κειμένων δεν είναι τυχαία, ενώ μέσα από το κείμενο μεταβιβάζονται κοινωνικές πολιτικές ή ηθικές πεποιθήσεις. Μάλιστα τα μηνύματα αυτά όσο καλυμμένα είναι τόσο πιο ισχυρό είναι το νόημά τους.

Η μέτρηση στην παρούσα εργασία γίνεται με άμεσες και έμμεσες αναφορές στην ελευθερία από το πλήθος των σχετικών με το θέμα κειμένων και τις λέξεις που αναφέρονται στην έννοια της ελευθερίας.

Αναλυτικότερα τα εγχειρίδια που μελετήθηκαν και διερευνήθηκαν είναι τα εξής:

BIBLIO ΜΑΘΗΤΗ	ΤΑΞΗ	ΣΥΝΟΛΟ Θ. ΕΝΟΤΗΤΩΝ	Θ. ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι	Ε΄	17	4
Λέξεις...Φράσεις... Κείμενα	ΣΤ΄	17	5

•Ειδικότερα ο στόχος αυτής της ερευνητικής προσπάθειας είναι η μελέτη των σημασιών της ελευθερίας, όπως αυτές παρουσιάζονται στα διδακτικά κείμενα.

Μετά την επιλογή του υλικού πραγματοποιήθηκε μια γενική κατηγοριοποίηση- κατάταξη ανάλογα με το μηνύματα και το πνεύμα των κειμένων.

Στα διδακτικά κείμενα εκφραστές των αξιών είναι οι ήρωες, οι οποίοι γίνονται πρότυπα για τους μαθητές.

Η θεματολογία των σύγχρονων εγχειριδίων είναι σαφώς επηρεασμένη από το πνεύμα και την προβληματική της σύγχρονης εποχής. Όμως παρατηρείται να δίδασκεται η επίσημη γνώση σαν τη μοναδική αλήθεια από κάποια αιώνια αλάθητη πηγή, η οποία εκφράζεται από ανθρώπους που έχουν συγκεκριμένες αξίες, συμφέροντα και προκαταλήψεις.

Προβλήματα όπως το περιβάλλον, η ζωή στις πόλεις, αξίες όπως η φιλία, η ειρήνη, η επίδραση της τεχνολογίας στη ζωή μας, η διαφήμιση και γενικότερα ο ρόλος των Μ. Μ. Ε είναι μερικά από τα θέματα που προβάλλονται με τη μετάδοση συγκεκριμένων μηνυμάτων, ενώ οι ρόλοι και οι αξίες που αναφέρονται στην οικογένεια και την κοινωνία είναι στερεοτυπικοί.

Διαφαίνεται λοιπόν ότι το σχολείο είναι ένα κοινωνικό δημιούργημα που επηρεάζεται κάθε φορά από τις κοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της κοινωνίας.⁵¹

Στη συνέχεια παρουσιάζονται και ερμηνεύονται οι αφηγηματικές ακολουθίες που σχετίζονται με την ελευθερία και τα διάφορα μηνύματα και αξίες που θέλουν να μεταδώσουν στους μικρούς μαθητές.

1. Η έννοια της ελευθερίας σε σχέση με την ισότητα και τη δικαιοσύνη

Οι αφηγηματικές ακολουθίες που θέλουν να μεταδώσουν τις αξίες της ελευθερίας, ισότητας και δικαιοσύνης συναντώνται στη θεματική ενότητα σχετική με την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

• Ειδικότερα τα αποσπάσματα αυτά είναι :

---

⁵¹ Giddens, A., *Κοινωνιολογία*, σ. 155.

«Η στρατιωτική δικτατορία κατέργησε αμέσως τη Βουλή, την κυβέρνηση και τις εκλογές, τα ανθρώπινα και τα πολιτικά δικαιώματα της ελευθερίας του τύπου, του συνδικαλισμού, της δικαιοσύνης και τα μετέτρεψε σε αδικήματα».⁵²

Αποσπάσματα από τη νεότερη πολιτική ιστορία του νεοελληνικού έθνους γίνονται παραδείγματα καλλιέργειας του δικαιότερου πολιτεύματος, τη δημοκρατία.

Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα λειτούργησαν κατασταλτικά απέναντι στις πανανθρώπινες ηθικές αξίες, διότι έτσι μπορούσαν να σταθούν στην πολιτική σκηνή.

Εκτός από την παράθεση των ιστορικών γεγονότων, ο διδακτικός στόχος του κειμένου αποσκοπεί στη μύηση αξιών που ενέπνευσαν τους κοινωνικούς αγώνες στην ανθρώπινη ιστορία για μια καλύτερη κοινωνία, για την όσο το δυνατόν ισότιμη μεταχείριση όλων των πολιτών.

Είναι εμφανής η αποσιώπηση συγκεκριμένων ονομάτων που σχετίζονταν με τη χούντα, για ευνόητους λόγους. Αποσιωπώνται ιστορικά γεγονότα που καταδεικνύουν την αρνητική πλευρά μας ως Έλληνες και ποια λάθη διαπράξαμε κατά το παρελθόν. Η χούντα, ως καθεστώς εμφανίζεται ως αόρατος εχθρός, που δεν έχει σχέση με την ελληνική φυλή. Ονομάζεται χαρακτηριστικά **στρατιωτική δικτατορία**, χωρίς περισσότερες επεξηγηματικές πληροφορίες.

«ΛΕΥΤΕΡΙΑ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ» ο σκίουρος διάβασε ένα.

Να σου πω εγώ! Είπε ένα άλλο μερμήγκι που ήρθε και στάθηκε δίπλα τους. Ελπίζουμε πως έτσι θα κάνουμε τους συμπατριώτες μας να νικήσουν τον φόβο τους και να ενωθούν μαζί μας. Να ξεσηκωθούμε όλοι και να απαιτήσουμε λευτεριά και δικαιοσύνη(...).

Ένα μερμήγκι με ένα πανό που έγραφε «ΛΕΥΤΕΡΙΑ ΣΕ ΟΛΟΥΣ» πέρασε μπροστά σε ένα φακό και καθρεφτίστηκε μέσα του.⁵³

Σε πολλά παιδικά λογοτεχνικά κείμενα κεντρικοί ήρωες είναι τα ζώα που κάνουν την πλοκή πιο ζωντανή και προσιτή στις παιδικές ψυχές για να περαστούν αξίες, στάσεις ζωής, συμπεριφορές.

⁵² Γλώσσα Ε΄ Δημ., *Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι*, τχ. α΄, σ. 66.

⁵³ Ο. π., σ. 69-70.

Η λέξη λευτεριά γίνεται το κεντρικό μήνυμα με αφορμή τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Μια λευτεριά που σχετίζεται με τη δημοκρατία, την ισότητα και τη δικαιοσύνη. Το αλληγορικό διήγημα αποσκοπεί στη μετάδοση της μεγάλης σημασίας που έχει για όλους τους ανθρώπους η αξία της ελευθερίας, για μια κοινωνία που θέλει να λειτουργεί ίσα και δίκαια προς όλους τους πολίτες.

Αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία που έχει για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους η πολιτική ελευθερία, καθώς αποτελεί τη βάση για τη λειτουργία άλλων κοινωνικών ελευθεριών όπως η ελευθερία του τύπου, η ελευθερία της γνώμης, της έκφρασης.

Οι έννοιες ελευθερία, ισότητα και δικαιοσύνη είναι οι ηθικές αρχές που στηρίζονται οι αναπτυγμένες κοινωνίες και που αποτελούν τα απαραίτητα στοιχεία για ίσες και δίκαιες κατανομές και παροχές απέναντι σε όλους του πολίτες. Αποτελούν τα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς θεωρείται το ιδανικότερο σύστημα διακυβέρνησης για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της κοινωνίας.

Η προϋπόθεση υπεύθυνου πολιτικού βίου σχετίζεται με τον πολιτισμό των ελευθεριών, την κραταίωση της ελευθερίας, καθώς αντιμετωπίζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα προβλήματα μιας χώρας και γενικότερα μιας κοινωνίας.

Για την λειτουργία σημαντικών αξιών όπως ελευθερία, αποδοτικότητα, κοινότητα απαραίτητο κριτήριο σύμφωνα με τον Rawls, θεωρείται η δικαιοσύνη.

Εάν μία θεωρία δικαιοσύνης δεν επιτρέπει την επαρκή έκφραση των ιδεών της κοινότητας και της ελευθερίας τότε δεν είναι ελκυστική. Όπως και αντίστροφα «εάν μία πολιτική είναι άδικη δεν χρησιμοποιεί ξεχωριστό σύνολο αξιών που μπορεί κάποιος να τις επικαλεστεί ελπίζοντας ότι θα υπερισχύσουν της δικαιοσύνης, διότι η θεμιτή βαρύτητα που προσαρτάται σε αυτές καθορίζεται από τη θέση που έχουν στο πλαίσιο της βέλτιστης θεωρίας δικαιοσύνης».⁵⁴

Ως κοινωνική πράξη η ελευθερία πρέπει να διακρίνεται με την πολυφωνία, τον σεβασμό των διαφωνούντων, την αποφυγή του φανατισμού και της υπονόμησης του καλόπιστου και απροκατάληπτου διαλόγου.

Ελευθερία στην πολιτική πράξη σημαίνει ανάληψη ευθυνών. Όταν το δημόσιο συμφέρον υποβαθμίζεται και θυσιάζεται για τις ατομικές ιδιοτέλειες, θα πρέπει να καλλιεργήσουμε και να προτάξουμε την υπεύθυνη άσκηση των

⁵⁴ Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, σ. 275.

δικαιωμάτων που εξασφαλίζει η δημοκρατία από την ασυδοσία της ανεξέλεγκτης, από ηθικές αναστολές, επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος.

Η καλλιέργεια στην άσκηση έλλογης πολιτικής κρίσης επιτυγχάνεται μέσω της παιδείας, ώστε οι πολίτες να ορθώσουν κριτικό πολιτικό λόγο προς όφελος του μακροπρόθεσμου δημοσίου συμφέροντος και όχι της κοντόφθαλμης ιδιωτικής ωφέλειας. Τότε μπορούμε να μιλάμε για τη μετουσίωση της πολιτικής σκέψης σε πολιτική πράξη.

Η ισότητα ως προς την προσδοκία της ελευθερίας αναδεικνύεται σε προϋπόθεση της δικαιοσύνης όπου μπορεί να θεμελιωθεί η κοινωνική συνοχή και ο υπεύθυνος πολιτικός βίος.

2. Ελευθερία και δημοκρατία

Στη συνέχεια παρατίθενται οι αφηγηματικές ακολουθίες που αναφέρονται στη δημοκρατία και την ελευθερία, έννοιες που τις συναντάμε στη θεματική ενότητα, τη σχετική με την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

*Η εξέγερση του Πολυτεχνείου ήταν η πιο μαζική πράξη αντίστασης του λαού κατά της στρατιωτικής δικτατορίας και είναι πρώτα από όλα έργο των φοιτητών και των νέων(.....). Τα σημαιάκια τέτοια ώρα είναι θαμμένα σε μπουλά περιμένοντας κάποια εθνική γιορτή για να βγουν και να κρατηθούν από παιδικά χέρια.*⁵⁵

Γίνεται αναφορά στο εθνικό σύμβολο του ελληνικού έθνους, την ελληνική σημαία, που αποτελεί μέσο καλλιέργειας της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης. Οι νέοι φοιτητές ήταν οι εμπνευστές της αντίστασης κατά της δικτατορίας και βέβαια οι λόγοι που τους οδήγησαν ήταν η τόλμη και η δύναμη της γνώσης, καθώς δεν μπορούσαν να δεχτούν τον περιορισμό των ελευθεριών τους και να συμβιβαστούν με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

⁵⁵ Γλώσσα Ε' Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάκι, τχ. α', σ.66.

δικαιωμάτων που εξασφαλίζει η δημοκρατία από την ασυδοσία της ανεξέλεγκτης, από ηθικές αναστολές, επιδίωξης του ατομικού συμφέροντος.

Η καλλιέργεια στην άσκηση έλλογης πολιτικής κρίσης επιτυγχάνεται μέσω της παιδείας, ώστε οι πολίτες να ορθώσουν κριτικό πολιτικό λόγο προς όφελος του μακροπρόθεσμου δημοσίου συμφέροντος και όχι της κοντόφθαλμης ιδιωτικής ωφέλειας. Τότε μπορούμε να μιλάμε για τη μετουσίωση της πολιτικής σκέψης σε πολιτική πράξη.

Η ισότητα ως προς την προσδοκία της ελευθερίας αναδεικνύεται σε προϋπόθεση της δικαιοσύνης όπου μπορεί να θεμελιωθεί η κοινωνική συνοχή και ο υπεύθυνος πολιτικός βίος.

2. Ελευθερία και δημοκρατία

Στη συνέχεια παρατίθενται οι αφηγηματικές ακολουθίες που αναφέρονται στη δημοκρατία και την ελευθερία, έννοιες που τις συναντάμε στη θεματική ενότητα, τη σχετική με την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

*Η εξέγερση του Πολυτεχνείου ήταν η πιο μαζική πράξη αντίστασης του λαού κατά της στρατιωτικής δικτατορίας και είναι πρώτα από όλα έργο των φοιτητών και των νέων(.....). Τα σημαιάκια τέτοια ώρα είναι θαμμένα σε μπουλά περιμένοντας κάποια εθνική γιορτή για να βγουν και να κρατηθούν από παιδικά χέρια.*⁵⁵

Γίνεται αναφορά στο εθνικό σύμβολο του ελληνικού έθνους, την ελληνική σημαία, που αποτελεί μέσο καλλιέργειας της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης. Οι νέοι φοιτητές ήταν οι εμπνευστές της αντίστασης κατά της δικτατορίας και βέβαια οι λόγοι που τους οδήγησαν ήταν η τόλμη και η δύναμη της γνώσης, καθώς δεν μπορούσαν να δεχτούν τον περιορισμό των ελευθεριών τους και να συμβιβαστούν με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

⁵⁵ Γλώσσα Ε' Δημ., *Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι*, τχ. α', σ.66.

Η στρατιωτική δικτατορία κατάργησε αμέσως τη Βουλή, την κυβέρνηση και τις εκλογές, τα ανθρώπινα και τα πολιτικά δικαιώματα της ελευθερίας του τύπου, του συνδικαλισμού, της δικαιοσύνης και τα μετέτρεψε σε αδικήματα.⁵⁶

Παρουσιάζονται οι περιορισμοί που επιβάλλονται από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα σε αντίθεση με τη δημοκρατία. Οι μαθητές καλούνται να γνωρίσουν ποια δικαιώματα καταργούνται στην περίπτωση απουσίας της δημοκρατίας και έτσι κρίνεται αναγκαία η υπεράσπισή της, διότι η λειτουργία της συμβάλλει στην εύρυθμη λειτουργία του κράτους και γενικότερα της κοινωνίας.

Σείεται η γη απ' άκρη σ' άκρη. Τρίζουν τα παράθυρα. Παραβιάζονται οι πόρτες. Όχι! Δε είναι οχλοβοή. Είναι φωνές καθαρές. Δεν είναι όχλος. Δεν είναι βουητό. Είναι απόσταγμα γνώσης αιώνων, που τη ζύμωσαν οι άνθρωποι μέσα σε μπουντρούμια και σε κρυφά σχολειά.⁵⁷

Η ταύτιση της ελευθερίας με την καλλιέργεια εθνικής συνείδησης αποτελεί το σημείο αναφοράς μας ως Έλληνες. Μία εικόνα που συνδέεται με τους εθνικούς αγώνες των προγόνων μας, που αγωνίστηκαν για τα εθνικά όρια του ελληνικού κράτους.

Τα μπουντρούμια και τα κρυφά σχολειά γίνονται σύμβολα που συνδέονται με το εθνικό μας «είναι», τη διεκδίκηση της ελευθερίας μας, της αποτίναξης του ξένου ζυγού, της εδραίωσης της εθνικής μας κυριαρχίας. Μας ανατρέχουν στο παρελθόν, όπου χρειάστηκαν αιώνες να ζυμωθεί μέσα από δύσκολες συνθήκες και να αναπηδήσει το όραμα της ελευθερίας.

Υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην απόκτηση της γνώσης και την κατάκτηση της ελευθερίας. Η γνώση είναι αυτή που βοηθά να διεκδικούμε την ελευθερία όχι μόνο με την εθνικοαπελευθερωτική σημασία αλλά και σε όλα τα άλλα επίπεδα της ζωής, αφού γίνεται όπλο και σύμμαχος για τη διαρκή απελευθέρωσή μας.

Δίχως τουφέκι και σπαθί, με τον ήλιο στο μέτωπο, υπήρξατε ήρωες και ποιητές μαζί. Είστε το Ποίημα.

⁵⁶ Ο. π., σ. 66.

⁵⁷ Ο. π., σ. 67.

•Τις μορφές σας τις λιτανεύει ο αέρας της αρετής.⁵⁸

Θέλει αρετή και τόλμη η ελευθερία, είχε πει ο Αδαμάντιος Κοραΐς, η λέξη αρετή μας παραπέμπει στο απόφθεγμα αυτό που είναι συνδεδεμένο με την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Ο ήλιος είναι το όραμα, η δημοκρατία που οι νέοι αγωνιστές διεκδίκησαν για μια κοινωνία με αξίες και ιδανικά. Και όταν είδαν να απειλείται το όνειρό τους πάλεψαν, όπως πάλεψαν οι πρόγονοί μας για την οριοθέτηση και τη δημιουργία του ελληνικού έθνους -κράτους.

Η αντίστασή τους και ο ηρωισμός τους για την διαφύλαξη των κοινωνικών ιδεωδών – ελευθερία της γνώμης έκφρασης, του τύπου, δικαιοσύνη, δημοκρατία αποτέλεσαν έμπνευση για τους ποιητές μας που ύμνησαν την αυτοθυσία και την τόλμη των νέων.

• Η σφαίρα που σε σκότωσε πέρασε δίπλα από την καρδιά μου.⁵⁹

Η σφαίρα γίνεται σύμβολο ηρωισμού, σύμβολο αγώνα για τη δημοκρατία, εναντίον λίγων ανθρώπων που θέλουν να καταστρατηγήσουν δικαιώματα και ελευθερίες, τα οποία είναι κατοχυρωμένα με το πολίτευμα της δημοκρατίας.

*(...)Άκουσα κι απόψε πόρτα να χτυπά
πέτρες θα κυλάν οι πεθαμένοι.*

*Πώς να το ξεχάσω κείνο το παιδί στο περιβολάκι ' Αϊ- Νικόλα,
Έπινε τον ήλιο σαν χλωρό κλαδί
Πριν το θυμηθούν τα πολυβόλα(...).*

*Πού είσαι Πέτρο, Πού είσαι Γιάννη,
Στον κάτω κόσμου το σιντριβάνι. Νεράκι πίνω να λησμονήσω. Γύρισε πίσω. Γύρισε
πίσω.⁶⁰*

⁵⁸ Γλώσσα Ε' Δημ., τχ. α', Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, σ. 68.

⁵⁹ Ο. π., σ. 68.

⁶⁰ Γλώσσα Ε' Δημ., τχ. α', Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, σ. 68.

• Όλο το ποίημα είναι αφιερωμένο στους νέους αγωνιστές κατά της χούντας, στην προσπάθεια του καθεστώτος να καταπνίξει τις διαμαρτυρίες των αγωνιστών που τάσσονται εναντίον εκείνου που καπηλεύεται την ελευθερία του τύπου, της έκφρασης και γενικότερα όλες τις συνταγματικές ελευθερίες.

Η δημοκρατία είναι το ιδανικότερο σύστημα διακυβέρνησης. Πρόκειται για το πολίτευμα που οδηγεί στην τελειοποίηση της ανθρώπινης φύσης όπως έλεγε και ο Kant.

• *«ΟΧΙ ΠΙΑ ΑΛΛΗ ΤΥΡΑΝΝΙΑ»* συλλάβισε ένα άλλο το χελιδόني δίπλα του.....

Τα μερμήγκια πρώτα ξεκίνησαν τον αγώνα τους! Φώναζε.

Το χελιδόني απόρησε: Τα μερμήγκια!

Και γιατί κλείστηκαν μέσα σ' αυτό το κτίριο, ρώτησε ο σκίουρος.

Είναι το πιο μεγάλο σχολειό της χώρας! Γι' αυτό κλείστηκαν εδώ.

Επειδή τα γράμματα δεν αντέχουν την καταπίεση! (.....).

Μπήκαμε εδώ μέσα κι αποφασίσαμε να μη βγούμε παρά μονάχα με τη βία, αν δεν μας ξαναδώσουν τη λευτεριά μας. Ήταν καιρός να δώσουμε ένα μάθημα σε όλα τα φίδια και τις σαύρες, σε όλους τους ποντικούς! Τους εξήγησε αυτό(.....).⁶¹

Το παραπάνω απόσπασμα είναι αλληγορικό, χρησιμοποιεί έννοιες που αναφέρονται στην πολιτική ελευθερία και σε έννοιες της δημοκρατίας.

Η λέξη τυραννία δεν αποδίδεται ως το αντίθετο της αποτίναξης του ξένου ζυγού, αλλά συνδέεται με την απώλεια της δημοκρατίας.

Η γνώση συνδέεται στενά με την ελευθερία διότι είναι αυτή που γίνεται δύναμη αντίστασης προς οτιδήποτε στερεί από το κοινωνικό σύνολο τις συνταγματικές ελευθερίες, κατοχυρωμένες με νόμους του ελληνικού Συντάγματος.

Η λέξη λευτεριά είναι βαθιά ριζωμένη στην ψυχοσύνθεση του Έλληνα, με όλους τους προγενέστερους εθνικούς αγώνες και παραπέμπει στη διαχρονική ύπαρξη της φυλής μας από την αρχαιότητα έως σήμερα.

Ήταν του αύριο η γενιά,

Δεκαοχτώ, δεκαεννιά,

ήταν χιλιάδες τα παιδιά

---

⁶¹ Ο. π., σ. 69-70.

και τρία τα μερόνυχτα.

.....
Την πρώτη μέρα τραγουδούν,
Την πρώτη νύχτα μάς καλούν,
την πρώτη μέρα η λευτεριά
γραμμένη λέξη με μπογιά.

Ήταν του σήμερα η γενιά,
παιδιά με ανοιχτή καρδιά,
το σημαδέψαν στα τυφλά
και σκότωσαν τη λευτεριά.⁶²

Στα γεγονότα του Πολυτεχνείου οι νέοι έγιναν σύμβολο της πολιτικής ελευθερίας. Η λέξη λευτεριά αποτελεί το κεντρικό μήνυμα του ποιήματος, ενώ η μικρή ηλικία των νέων αγωνιστών και η άνιση μάχη ανάμεσα στους νέους και τα εντεταλμένα σώματα ασφαλείας, καταδεικνύουν πως η δύναμη των νέων βρισκόταν στην ψυχή τους.

Για μία ακόμη φορά βλέπουμε τη στενή σχέση του αγώνα των νέων με τους εθνικούς μας αγώνες, έχοντας ως βασικό όπλο την ψυχική δύναμη.

Η δημοκρατία είναι το μοναδικό σύστημα διακυβέρνησης που λειτουργεί με νόμους και κανονισμούς για να επικρατεί δικαιοσύνη και ισότιμη μεταχείριση μεταξύ των πολιτών, ενώ τα στοιχεία αυτά αποτελούν τα κριτήρια της ελευθερίας. Πρόκειται για το πολίτευμα που είναι στενά συνυφασμένο με την ελευθερία.

Σας μιλάει ο ραδιοφωνικός σταθμός των ελεύθερων αγωνιζόμενων φοιτητών, των ελεύθερων αγωνιζόμενων Ελλήνων. Είμαστε ο μόνος σταθμός που μετά από έξι χρόνια δικτατορίας στην Ελλάδα μπορεί να λέει ελεύθερα την αλήθεια. Χτυπούν οι καμπάνες χαρμόсуна παντού, γιατί αυτή τη στιγμή γεννιέται και σημαίνει η ώρα της λευτεριάς.

Υψωμένα πλακάτ έγραφαν: **ΚΑΤΩ Η ΧΟΥΝΤΑ- ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ-ΨΩΜΙ- ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.**

---

⁶² Γλώσσα ΣΤ' Δημ., Λέξεις....φράσεις....κείμενα..., τχ. α', σ.71.

Άλλα συνθήματα είχαν γραφτεί πάνω στους τοίχους και πάνω σε πανό από χοντρό κάμποτο: **ΛΑΕ ΠΟΛΕΜΑ-ΣΟΥ ΠΙΝΟΥΝΕ ΤΟ ΑΙΜΑ- ΟΛΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ- ΑΓΡΟΤΕΣ-ΦΟΙΤΗΤΕΣ**. Οι διαδηλωτές σκαρφάλωναν στα τρόλεϊ και στα λεωφορεία που περνούσαν γεμάτα κόσμο και έγραφαν πάνω τους: **ΚΑΤΩ Η ΧΟΥΝΤΑ**. Μια σκάλα ήταν στημένη από τη μεριά της Στουρνάρα. Οι νέοι την ανέβαιναν και πηδούσαν μέσα στο χώρο του Πολυτεχνείου. Ο κόσμος κοιτούσε, δεν έφευγε, δε φοβόταν. Λες κι ήταν πανηγύρι. **Μύριζε λευτεριά**

Ελληνικέ Ααέ, πρέπει να μας συμπαρασταθείς, πρέπει να συνεχίσεις τον αγώνα μας. Κι αν αυτή τη στιγμή μας πιάσουνε, κι αν αυτή τη στιγμή μας σκοτώσουν, ναι, δε φοβόμαστε να πεθάνουμε, όταν θα πεθάνουμε ελεύθεροι Έλληνες, πρέπει να μάθετε την αλήθεια. Να μάθετε πως τα παιδιά σας γεννήθηκαν λεύτερα

*Έλληνες, ακόμη το Πολυτεχνείο είναι ελεύθερο. Αν δε συμμαριστείτε αυτό τον αγώνα μας, θα χαθεί η Ελλάδα μας.*⁶³

Τα παραπάνω αποσπάσματα περιγράφουν το χρονικό των γεγονότων του Πολυτεχνείου, την κατάσταση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα από το 1967 μέχρι τον Νοέμβριο του 1973 από τη χούντα των συνταγματαρχών, τα καταργημένα δικαιώματα των ελλήνων πολιτών, την ανάγκη της επαναφοράς και εδραίωσης της δημοκρατίας.

Η συνοπτική αναφορά ενός μεγάλου σταθμού της νεότερης πολιτικής ιστορίας αποτελεί καθαρά διδακτικό μάθημα προς τους μικρούς μαθητές για να γνωρίσουν το μελανά σημεία της δικτατορίας. Στο κείμενο συναντώνται τα συνθήματα που στάθηκαν στηρίγματα του αγώνα των νέων, όπως και το βαρύ ιστορικό παρελθόν των Ελλήνων ως φυλή, η οποία αγωνίστηκε για την ελευθερία από τον ξένο δυνάστη.

Η χούντα ή η δικτατορία των συνταγματαρχών παρουσιάζεται ως «ξένος εχθρός». Πρόκειται για παραπλάνηση της πραγματικότητας, ασάφεια που βοηθά την ελληνική ιστορία, διότι η αλήθεια των γεγονότων έχει διαφορετική εικόνα. Η μετάδοση της ιστορίας γίνεται με συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική ιδεολογία. Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας και την καταγραφή της ιστορίας η έννοια της ελευθερίας εδώ συνδέεται στενά με τη δημοκρατία. Όπου υπάρχει δημοκρατία επικρατεί η οικονομική, η εθνική, η πολιτική ελευθερία, η ελευθερία του λόγου, μια

⁶³ Γλώσσα ΣΤ' Δημ., *Λέξεις... Φράσεις... Κείμενα.....*, τχ. α', σ.72.

σειρά από κανόνες και νόμους που δημιουργούν και τις υποχρεώσεις απέναντι στην έννομη εξουσία και στους άλλους θεσμούς και που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των πολιτών.

Η δημοκρατία ευδοκimei όπου υπάρχει πνευματική παιδεία, ήθος στην ηγεσία, αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο, εκεί που πολίτες συμμετέχουν ενεργά στον δημόσιο βίο.

Μόνο με το παραπάνω πολίτευμα μπορεί να συνδυαστεί η ελευθερία και να θεωρηθεί ο άνθρωπος ότι είναι ελεύθερος. Ο πολιτικός και γενικότερα η πολιτική οφείλει να συνδυάζει την αποτελεσματική εξουσία με την ελευθερία.

Σήμερα επιβάλλεται η ακατάπαυστη επαγρύπνηση για την εδραίωση της ελευθερίας καθώς απειλείται από νέες μορφές δουλείας.

Όταν ακούμε τη θέση ότι η δημοκρατία δεν ολοκληρώνεται ποτέ, σημαίνει ότι δεν φτάνει στο έσχατο όριο αλλά αντίθετα αποτελεί ένα ανεξάντλητο έργο «unfinished project». Όπως ακριβώς συμβαίνει και στο πεδίο της ηθικής, η τελείωση στη δημοκρατία πρέπει να γίνεται κατανοητή ως διαρκής πορεία, αναζήτηση και βελτίωση παρά ως τερματισμός και περάτωση.⁶⁴

Δυστυχώς η σημερινή πραγματικότητα καταγράφει μια δημοκρατία που δεν καθοδηγείται από το ιδανικό του «παγκόσμιου μελιορισμού».⁶⁵ Αντίθετα δέχεται μια επίθεση σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς αδυνατεί να διαχειριστεί τις ατομικές και συλλογικές υποθέσεις των πολιτών. Και τούτο οφείλεται στην επικράτηση και την εξουσία των εταιρειών που έχουν μετατραπεί σε οντότητες, με αποτέλεσμα την ολοφάνερη υποδούλωση της εργασίας στο κεφάλαιο.⁶⁶

3. Ελευθερία και ειρήνη

Στις θεματικές ενότητες που προβάλλεται η αξία της ειρήνης δε σχετίζεται με τη σημασία του «μη πολέμου» αλλά με τη σημασία των δικαιωμάτων που οφείλουν να έχουν όλοι οι άνθρωποι στον πλανήτη, χωρίς διακρίσεις.

⁶⁴ Μακρυδημήτρης, Α., *Κοινός Νους*, σ.48.

⁶⁵ Τσόμκι, Ν., *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, σ. 220.

⁶⁶ Ο. π., σ. 222.

«Πράγματι ο σεβασμός και η μη παραβίαση των ορίων της ατομικής ελευθερίας αποτελούσε, σε ιδεολογικό, πολιτικό και θεσμικό επίπεδο, ριζοσπαστικό αίτημα της επαναστατικής αστικής τάξης. Έχει όμως μια αναγκαία κοινωνική και λογική προϋπόθεση, την ισότητα., η οποία θεωρείται απαραίτητη διαφορετικά, εάν η έκταση- ο χώρος της ελευθερίας μου είναι πολλαπλάσιος της δικής σου, πώς νομιμοποιούμαι ηθικά να απαιτώ τη μη παραβίασή του από εσένα; Υπάρχει βεβαίως και η καθαρά ηθική διάσταση του ζητήματος. Υπονοεί τον αναγκαίο αμοιβαίο σεβασμό των ανθρώπων ως ηθικών προσώπων, οπότε και η κάθε τέτοιου είδους παραβίαση οδηγεί στην ανηθικότητα. Φυσικά, αυτή η καθ' όλα αποδεκτή θέση, σε ιδανικές συνθήκες, ακυρώνεται στο πλαίσιο της πραγματικής κοινωνικής ζωής, όπου και κυριαρχούν ο ανταγωνισμός, η εκμετάλλευση και η απαξίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Οι λεζάντες σε συνδυασμό με την πλούσια εικονογράφηση που εμπλουτίζει το κεφάλαιο αναφορικά με την ειρήνη αναδεικνύουν τη μεγάλη σημασία που έχει για όλη την ανθρωπότητα να παύσουν οι πόλεμοι.

«Οι λαοί του κόσμου στέλνουν μήνυμα στους ισχυρούς».⁶⁷

Η ολιγόλογη φράση με τα πολλά μηνύματα καταδεικνύει πως οι πολλοί, ο λαός, διαμαρτύρονται στους ισχυρούς που είναι λίγοι, προειδοποιούνται με την παραπάνω φράση από τους πολλούς πως πρέπει να σταματήσουν κάθε είδους εχθροπραξία για το καλό όλου του κοινωνικού συνόλου.

Από την άλλη πλευρά όμως διαπιστώνουμε και την τραγική σημερινή εικόνα της κοινωνία μας, οι λίγοι να κυβερνούν τους πολλούς.

Οι λίγοι είναι αυτοί που διοικούν τους πολλούς, λέει ο Τσόμσκι, και με αυτή την έννοια η δημοκρατία είναι ένα σύστημα λήψης αποφάσεων από τις ελίτ, ενώ η λαϊκή συμμετοχή στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής θεωρείται σημαντική απειλή.⁶⁸

Στον κόσμο με τις αντιφάσεις που τον διακρίνει μόνο με την παιδεία μπορεί να διασωθεί και όχι με το κεφάλαιο, το συμφέρον, την ιδιοκτησία και τον χρυσό.⁶⁹

⁶⁷ Γλώσσα ΣΤ 'Δημ., *Λέξεις... Φράσεις... Κείμενα.....*, τχ. γ', σ. 73.

⁶⁸ Τσόμσκι, Ν., *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, σ.27.

⁶⁹ Ο. π., σ. 27.

Ανατολή θανάτου

*Κάθε που γίνεται ένας πόλεμος
μετατοπίζεται μια πόλη, ένα νησί.
Ακούμε τη χερσόνησο της Καρπασίας
ή τη χερσόνησο του Σινά, υψίπεδα και θάλασσες
Καβούρια κουβαριάζονται, γίνονται βράχια,
σκοτώνονται άνθρωποι, καταλαβαίνετε.
Γεννιέται φονικό τριγύρω από μια πέτρα,
το αίμα ραίνει τους αμμόλοφους, αυτό είναι όλο.*

Ομορφίτα

*Πολλά ντουφέκια σε παράταξη
πολλά κορμιά σε γραμμή
πολλές φωλιές χωρίς πουλιά
και η απορία για το μπαρούτι και το θάνατο
και μια ειρηνοφόρα κατάνυξη να γλείφει τις καρδιές
κι απέναντι μια άλλη ανθρώπινη παράταξη
από αδελφούς αλλόφυλους
άλλα ντουφέκια σε γραμμή
άλλα κορμιά σε σχηματισμό
άλλα δέντρα στο ίδιο δάσος
κι όλα μαζί να ατενίζουν
το ανεύρετο πάνω στη γη πρόσωπο του Θεού.⁷⁰*

Τα μικρά ποιήματα «Ανατολή θανάτου» και «Ομορφίτα» παρουσιάζουν την τραγικότητα του πολέμου, την καταστροφή του φυσικού τοπίου και τον θάνατο που απειλεί την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη.

Αποτυπώνονται με γραφικότητα οι συνέπειες του πολέμου και η εικόνα του μικρού παιδιού στο γραπτό κείμενο ενδυναμώνει τα μηνύματα που θέλουν να περάσουν τα φιλειρηνικά ποιήματα.

⁷⁰ Γλώσσα ΣΤ' Δημ., Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα, τχ. γ', σ.73.

«στοιχεία είναι δραματικά: τα τελευταία 10 χρόνια, πάνω από 2 εκατομμύρια παιδιά έχουν χάσει τη ζωή τους στον πόλεμο!»⁷²

Στο παραπάνω κείμενο γίνεται ορατή η τραγική πλευρά του πολέμου που αγγίζει και τα παιδιά σε πολλά μέρη της γης, καθώς γνωρίζουν από κοντά τι σημαίνει πόλεμος. Είναι εμφανής η καταπάτηση των ατομικών ελευθεριών, των δικαιωμάτων που είναι κατοχυρωμένα με νόμους, εντούτοις όμως παραβιάζονται κατάφωρα από τους δυτικούς πολιτισμούς. Παρά το γεγονός το ότι «τα δικαιώματα θεωρούνται δυτικό ιδεολόγημα, η λεγόμενη οικουμενικότητά τους όχι μόνο δεν υπηρετεί τη διαπολιτισμικότητα και την ειρήνη, αλλά πιστεύεται ότι εκφράζει έλλειψη σεβασμού απέναντι στις αξίες και τις παραδόσεις των μη δυτικών λαών».⁷³

Όλο το κείμενο γίνεται μέσο αγωγής που καλλιεργεί την ειρήνη, την ελευθερία των λαών, την απουσία του εξαναγκασμού.

Σήμερα τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο δεν μπορεί να αγνοηθεί το θέμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η πάλη για την ειρήνη, τη διεθνή ηρεμία και αλληλεγγύη στηρίζεται με τον αγώνα για την προστασία και τη διεύρυνση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτά κατανοούνται μόνο αν αναγνωρισθούν ως θεμέλιο και κριτήριο της ειρήνης.

Κατά συνέπεια η έννοια ειρήνη δεν έχει μόνο τη σημασία μη πόλεμος αλλά ταυτίζεται και με το σεβασμό και την πραγμάτωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η σύνδεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την ειρήνη συνειδητοποιήθηκε με την τραγωδία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς βλέπουμε να περιέχει 39 φορές τη λέξη ειρήνη ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, ενώ σήμερα καθίσταται περισσότερο από ποτέ αναγκαία η σύνδεση της παγκόσμιας ειρήνης με την ελευθερία και τη δικαιοσύνη.⁷⁴

4. Ελευθερία και εθνική ταυτότητα

Τα κείμενα που αναφέρονται στην ελευθερία έχουν στενή σχέση με την καλλιέργεια, την τόνωση και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας.

⁷² Ο. π., σ. 77.

⁷³ Δεληκωνσταντής, Κ., *Φιλοσοφική Ανθρωπολογία*, σ. 250.

⁷⁴ Ο. π., σ. 249.

Είναι ευρέως αποδεκτό πως ο κοινωνικός θεσμός, το σχολείο, καλλιεργεί και αναπαράγει την εθνική ταυτότητα των νέων γενιών.

Τα κείμενα που ακολουθούν μεταδίδουν την πολιτισμική ομοιογένεια του ελληνικού έθνους και την αναπαραγωγή της διάρκειάς του στο χώρο και το χρόνο.

Η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας επιτυγχάνεται με την αναφορά στις εθνικές επετείους, στα σύμβολα, στις συμβολικές χρονολογίες και στα χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής.

• Οι αφηγηματικές ακολουθίες που παραθέτονται αποδεικνύουν πώς η εθνική ταυτότητα καλλιεργείται, τονώνεται και ενισχύεται μέσα από το μάθημα της γλώσσας.

Ψυχή Θεριού! Καρδιά παιδιού!

Μελαχρινός περίσσα!

Αϊτού θωριά! Δράκου φωνή

Και χαιτή lionταρίσα!

Και νεύρα σαν ατσάλι!

Μύτη γαμψή! Μπράτσα γερά!

Μπόι κοντό! Μυαλό ψηλό κι αγύριστο κεφάλι!

Να τος, ο Γέρος, ο λεβέντης του Μοριά,

που πρωτομάστορα τον έχει η λευτεριά!⁷⁵

Το ποίημα έχει συγκεντρωμένα τα στοιχεία που διακρίνουν την εθνική μας ταυτότητα και αντιπροσωπεύουν την φυλή των Ελλήνων, όπως διαμορφώθηκε από τους εθνικούς αγώνες που έκανε για να κρατά μακριά από τα σύνορα της πατρίδας μας τους κατακτητές. Καλλιέργεια εθνικού «εαυτού».

Η ψυχική και σωματική δύναμη, η ηρωική τόλμη, η αποφασιστικότητα, η αγνότητα για τον υπέρτατο αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη φυλή των Ελλήνων.

⁷⁵ Γλώσσα Ε' Δημ., *Της γλώσσας ρόδι και ροδάκι*, τχ. β', σ. 89.

•Η αναφορά στη δύναμη των Ελλήνων θέλει να εξάρει τη γενναιότητα και τον ηρωισμό τους, που παρά το μικρό αριθμό του πληθυσμού μας κατάφεραν με την εξυπνάδα και την ψυχική δύναμή τους να πετύχουν νίκες στους εθνικούς αγώνες κατά των ξένων κατακτητών.

Η περιγραφή του μεγάλου εθνικού ήρωα συμβάλλει στο να διαμορφώσουν οι μικροί μαθητές την εικόνα του «εθνικού μας εαυτού», καθώς αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση.

Διαφαίνεται πώς το σχολείο γίνεται ο μεσολαβητής της συγκεκριμένης πολιτικής και εθνικής ιδεολογίας που θέλει η Πολιτεία να εκφράζουν ο ομοιογενής ελληνικός πληθυσμός.

Τα κείμενα που έχουν εθνικό περιεχόμενο θέλουν να καλλιεργήσουν Έλληνες με υψηλό εθνικό φρόνημα, οράματα και αγωνιστικότητα.για την εθνική ανεξαρτησία.

Το κοφτερό στρατηγικό μυαλό, η εξυπνάδα, η αφιλοκέρδεια, η βαθιά οργανωμένη σκέψη, η αγνότητα του χαρακτήρα, η γνήσια ελληνική καρδιά έχουν κάνει το Γέρο του Μοριά να ξεχωρίζει μέσα από τις σελίδες της ιστορίας του 1821.⁷⁶

Επαναλαμβάνεται σε επόμενο κείμενο η περιγραφή του χαρακτήρα του Κολοκοτρώνη και η αναφορά στην ελληνική ιστορία που τον έχει καταγράψει ως τον σημαντικότερο ήρωα.

Τα λόγια φτωχά, αδύνατο να υμνήσουν τα αισθήματα φιλοπατρίας και τόλμης που έδειξαν οι Έλληνες, περιφρονώντας τη ζωή.

Μια κουκκίδα στο χάρτη το Μεσολόγγι, κι όμως ύψωσε το ανάστημά του και έγραψε τη δική του σελίδα στην Παγκόσμια Ιστορία.⁷⁷

Η ιστορική αναφορά στο χρονικό της εξόδου του Μεσολογγίου γίνεται για να δώσει το μέγεθος της υπεροχής, του φρονήματος και να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση. Παράδειγμα προς μίμηση, παράδειγμα που δεν πρέπει να ξεχνούν οι νέες γενιές.

---

⁷⁶ Γλώσσα Ε΄ Δημ., τχ. β΄, σ. 91.

⁷⁷ Γλώσσα ΣΤ΄ Δημ., τχ. β΄, σ.100.

•
«Αυτό το παιδί θα παντρευτεί, θα κάνει παιδιά, κι εγγόνια και πάλι λευτεριά δε θα δούμε». Δεν έβαζε με το νου του ότι αυτό το παιδί μπορεί να γεννήθηκε ραγιάς, αλλά θα έφτανε στιγμή που με το σπαθί του θα έπαιρνε εκδίκηση για τον κατατρεγμό της γενιάς του. Σε ηλικία δεκαπέντε ετών, ο Θεόδωρος έγινε κλέφτης και αρματολός στην επαρχία του Λιονταριού. Αυτή την περίοδο έδειξε για πρώτη φορά την παλικαριά του και το έζυπνο μυαλό του(.....)⁷⁸

• Τα λεκτικά σχήματα: « λευτεριά, ραγιάς, κλέφτης και αρματολός, κατατρεγμός της γενιάς» αποσκοπούν στην καλλιέργεια και ενδυνάμωση της εθνικής μας ταυτότητας και της απόκτησης ισχυρής εθνικής συνείδησης.

5. Ελευθερία και εθνική συνείδηση

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αναφέρονται σε δύσκολες στιγμές του έθνους μας και μας κατευθύνουν προς ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης που πρέπει να διακρίνει την ελληνική φυλή, ακόμη και σήμερα με τις σημαντικές μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας στη δομή της και με την πολυπολιτισμική εικόνα που έχει.

Έτσι μου 'ρχεται να κλαίω, να κλαίω συνέχεια. Όταν θα τελειώσει τούτος ο φρικτός χειμώνα, θα γράψω μία τραγωδία που θα αρχίζει έτσι:» Πατάω ένα κουμπί και βγαίνει μια χοντρή και λέει στα παιδάκια νιζ φαϊ.

---

⁷⁸ Γλώσσα Ε 'Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. β', σ. 90.

Παιδάκια σκελετωμένα που θα τραγουδάνε μια λέξη, μόνο μια λέξη. Θα την τραγουδάνε σε μονότονο ρυθμό: «Πεινάω. Πεινάω». Τίποτε άλλο ως το τέλος, όσο θα κρατάει η τραγωδία.....

Η κοιλιά μου είναι φουσκωμένη σαν μπαλόκι και πεινάω. Σήμερα λιποθύμησα. Πεινάω, ουφ, έμμονη ιδέα μου έχει γίνει τούτο το ρήμα. Θα παίζω για να περάσει η ώρα. Θα βάλω τα ρήματα στη γραμμή, να παραβγούνε στο τρέξιμο. Το πεινάω τερματίζει πρώτο, δεύτερο ακολουθεί το κρυώνω, τρίτο το φοβάμαι και σε μεγάλη απόσταση πίσω τους το πονάω, το μισώ, το αγαπώ. Το γελώ, ξεφτίδι, ούτε ξεκίνησε από την αφετηρία.⁷⁹

Όλο το κείμενο έχει διάχυτη την εικόνα της πείνας, μία από τις συνέπειες του πολέμου. Η αναφορά στην πείνα είναι για τους νεότερους ένας σοβαρός λόγος, καθώς δεν έχουν ζήσει τις συνέπειες του πολέμου να υπερασπίζονται την ειρήνη, την απομάκρυνση του εθνικά «άλλου» σε περίπτωση απειλής της χώρας μας για να μην νιώσουν τη δυστυχία του πολέμου και την οπισθοδρόμηση της χώρας. Είναι ένας τρόπος καλλιέργειας της εθνικής σκέψης, μέσω της αγωγής, για την υπεράσπιση της ειρήνης με τη βοήθεια των ιστορικών αναφορών στους εθνικούς μας αγώνες.

Αλήθεια, δάση και βουνά

Υπάρχουν στον κόσμο ακόμη;

Υπάρχουν οι μεγάλοι δρόμοι

που παν σε μέρη αλαργινά;

Ανθίζουν πάντοτε οι βραγιές.

Στους κάμπους είναι φως κι ειρήνη;

Κι έμεινε λίγη καλοσύνη

μες στις ανθρώπινες καρδιές;

Απίστευτα μας φαίνονται όλα

Σ' εμάς που ζούμε τώρα χρόνια σαν σ' ορεινά φτωχά καλύβια

Που τα αποκλείσανε τα χιόνια....

⁷⁹ Γλώσσα Ε΄ Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. α΄, σ. 46.

Θε να ' ρθει τάχα μιαν ημέρα
σαν από τόπους μακρινούς
η Άνοιξη που λαχταράμε,
και θα μας έβρει ζωντανούς;⁸⁰

Ολόκληρο το ποίημα είναι συγκριτικό, έχει εικόνες ειρήνης που αντιπαραβάλλονται με εικόνες του πολέμου.

Αποσκοπεί στην καλλιέργεια της εθνικής μας συνείδησης που ως Έλληνες έχουμε γνωρίσει τη στέρηση της ελευθερίας με τις επακόλουθες παρενέργειες που έχει στους πολίτες μιας χώρας. Οι εθνικοί αγώνες που σημάδεψαν την εθνική και πολιτική ελληνική ιστορία είναι αποτέλεσμα των υψηλών ιδανικών και του φρονήματος των Ελλήνων, καθώς σαν λαός δεν μπορεί χωρίς να έχει την ελευθερία του.

Η Επικεφαλίδα «*Η μικρή Ελλάδα υψώνει τη φωνή της*»,⁸¹ που συναντάμε σε κείμενο αναφορικά με την εθνική επέτειο του 1940 αναδεικνύει την ανωτερότητα του ελληνικού έθνους που αποτυπώνεται στο επίθετο «*μικρή*», η οποία υπερβαίνει την αριθμητική υπεροχή του εχθρού για την προστασία του εθνικού της χώρου.

*Σαν σήμερα ο Ιταλός πρεσβευτής Γκράμοσι ζήτησε να παραδοθεί η πατρίδα μας στην σκλαβιά και στην ταπείνωση. Ο πόλεμος ξεκίνησε με ένα ΟΧΙ που έγινε αχός και τραγούδι στο στόμα όλων των Ελλήνων.*⁸²

Η εθνική επέτειος γίνεται τρόπος καλλιέργειας εθνικής συνείδησης για τη διατήρηση της εθνικής μας ταυτότητας. Το «*Όχι*» ως εθνικό σύνθημα αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής φυλής, καθώς το συγκεκριμένο σύνθημα δηλώνει την αντίσταση σε κάθε εμπόδιο ή σε κάθε κίνδυνο της εδαφικής της ακεραιότητας.

*Και τι δε θα' δινα να ' μονα είκοσι ετών!*⁸³

⁸⁰ Ο. π., σ. 46.

⁸¹ Γλώσσα ΣΤ "Δημ., Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα, τχ. α', σ. 40.

⁸² Ο. π., σ. 40.

Μια επιθυμία που δηλώνει και εκφράζει την αγάπη του Έλληνα για την πατρίδα του. Η σκέψη του είναι αφοσιωμένη στην προστασία αυτής από κάθε ξένο εχθρό και αποτελεί και την πρώτη προτεραιότητα. Το πρότυπο αυτό σκέψης επιδιώκεται να καλλιεργηθεί και στις επόμενες γενιές, μέσα από εκφράσεις αυτού του τύπου, για μια ισχυρή εθνοκεντρική συνείδηση.

Η εφημερίδα του μπαμπά όλο και μικραίνει και δεν είναι κατάσπρο το χαρτί της, όπως πριν, και γράφει μόνο πόσο ακριβύνανε τα πράγματα και πως γι' αυτό δε φταίει ο ιταλικός στρατός, αλλά οι σύμμαχοί μας οι Άγγλοι, που κάνουν πως θέλουν το καλό μας αλλά ανεβάζουν τις τιμές επίτηδες για να λένε ότι τις ανεβάζουν οι κακοί Ιταλοί, για να μην τους αγαπάμε.⁸⁴

(...)Και επειδή ο κόσμος δεν έχει να φάει, έγιναν τα συσσίτια που πηγαίνουμε όλοι και περιμένουμε από το πρωί με μία κατσαρολίτσα τότε θα φέρουν τα καζάνια να μας μοιράσουνε φασουλάδα χωρίς αλάτι και λάδι, αλλά μόνο με λίγα φασόλια μέσα σε πολύ νερό.⁸⁵

Η περιγραφή της πείνας στα δύσκολα χρόνια της κατοχής γίνεται για να αναδειχθούν οι συνέπειες του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου με τη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Μία από εκείνες ήταν η έλλειψη τροφών, που είχε ως συνέπεια την ακρίβεια στα είδη διατροφής, με αποτέλεσμα η πείνα να γίνει ο εφιάλτης των Ελλήνων. Με μία επιπλέον συνέπεια τον θάνατο πολλών από την πείνα.

Για όλο το μέγεθος της τραγωδίας που έζησε ο ελληνικός λαός κατά και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, υπεύθυνοι θεωρούνταν οι ξένες Δυνάμεις, οι εθνικά άλλοι.

Είχε πάει 2 το πρωί. Φτάνοντας μπροστά στην πόρτα, έστριψα το άρμα προς το Πολυτεχνείο. Οι στρατιωτικοί δίνουν προθεσμία λίγων λεπτών στους φοιτητές για να αποχωρήσουν από το Πολυτεχνείο, να παραδοθούν. Δεκάδες φοιτητές

---

⁸³ Ο. π., σ. 40.

⁸⁴ Ο. π., σ. 44.

⁸⁵ Ο. π., σ. 44.

κρέμονταν από τα κάγκελα, ενώ εκατοντάδες βρίσκονταν στον προαύλιο χώρο.⁸⁶

Περιγράφεται το χρονικό των τελευταίων ωρών από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και παρουσιάζεται η δύναμη των νέων αγωνιστών να αντισταθούν στους στρατιωτικούς.

Η αντίσταση των νέων είναι η τόλμη που έχουν διδαχτεί από τους προγόνους τους όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τους εθνικά άλλους, σε παλαιότερες στιγμές του έθνους μας.

Ο τρόπος σκέψης των Ελλήνων δεν αλλάζει. Πάντα αντιστέκονται με τον ίδιο τρόπο, με τόλμη και δύναμη σε κάθε κίνδυνο που εμφανίζεται στην ελευθερία τους. Και εδώ πρόκειται για την πολιτική ελευθερία της ελληνικής κοινωνίας.

Θυμάμαι από μια πολυκατοικία πάνω βγήκε μια γυναίκα και φώναξε: Αίσχος! Γυρίζει αμέσως το σπλοπολυβόλο του το τανκς και ρίχνει μια στον αέρα προς την πολυκατοικία, απέναντι από το Πολυτεχνείο, πάνω από τα κεφάλια μας.....Εάφνου βγαίνουν οι φοιτητές και τους φωνάζουνε: «Είμαστε αδέρφια!»⁸⁷

Η εθνική τραγωδία που βρήκε την Ελλάδα στη νεότερη πολιτική ιστορία γίνεται παράδειγμα προς αποφυγή, όπου Έλληνες σκοτώνουν Έλληνες. Στιγμές αδυναμίας του ελληνικού έθνους, καθώς διακυβεύεται η πολιτική ελευθερία και τα συνταγματικά δικαιώματα.

Το παράθεμα των αντιδράσεων των Ελλήνων με φράσεις όπως «αίσχος..... είμαστε αδέρφια....» επιδιώκουν να τονίσουν την κοινή εθνική ταυτότητά μας, να τονώσουν τον τρόπο σκέψης όλων όσων διαβάζουν τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, των επόμενων γενιών που δεν είναι μάρτυρες αυτών των στιγμών της ιστορίας μας, και να γνωρίσουν τη συμπεριφορά και στάση των συνταγματαρχών.

Η αναφορά στους στρατιωτικούς και τους φαντάρους είναι τρόπος καλλιέργειας της απέχθειας που πρέπει να αισθάνονται οι Έλληνες για τους στρατιωτικούς και τους φαντάρους που στράφηκαν εναντίον του ελληνικού λαού, δεν είναι δυνατό να

⁸⁶ Ο. π., σ. 76.

⁸⁷ Γλώσσα ΣΤ' Δημ., Λέξεις... Φράσεις...Κείμενα, τχ. α', σ. 77.

συμπεριφέρονται με βία και βασανιστήρια στους ομοεθνείς τους, να καταργούν συνταγματικές ελευθερίες, να αγνοούν την κοινή μοίρα, την κοινή εθνική ταυτότητα και συνείδηση των Ελλήνων.

Την ημέρα εκείνη είχα υπηρεσία. Μόλις άρχισαν τα επεισόδια, μπήκαμε επιφυλακή(...). Ο κόσμος, θυμάμαι, μας φώναζε: « είμαστε αδέρφια, είμαστε αδέρφια». Εγώ όμως τους έβλεπα σαν παράσιτα (.....)

Τότε ήρθε ο επικεφαλής και μου λέει: Θα μπούμε μέσα, θα ριζούμε την πύλη.

Ετοιμάσου! « Μέχρι που μπήκα μέσα, πίστευα αυτό που έκανα. Στη συνέχεια έγινε ο εφιάλτης της ζωής μου (.....)

Δεν μπορώ να το συχωρέσω αυτό το πράγμα στον εαυτό μου. Σκέφτομαι τι πήγα και έκανα! Ντρέπομαι γι' αυτό που ήμουν, γι' αυτό που έκανα».⁸⁸

Και το παραπάνω απόσπασμα θέλει να επηρεάσει την σκέψη των μικρών μαθητών, πώς πρέπει να αντιδρούν όταν επρόκειτο να διαχειριστούν εθνικά ζητήματα. Πρέπει να σκέφτονται την κοινή μοίρα των Ελλήνων, τους κοινούς αγώνες.

Το δημοτικό κλέφτικο τραγούδι «Κάτω στον Βάλτου τα χωριά» αναφέρεται στη ζωή των κλεφτών και των αρματολών, που δεν μπορούσαν να αντέξουν την πολύχρονη σκλαβιά και ζούσαν στα βουνά.⁸⁹

Τονίζεται η μεγάλη σημασία που έχει η ελευθερία για όλους μας και πόσο δυσβάσταχτη είναι η σκλαβιά. Από την άλλη επιδιώκεται η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης ότι πρέπει να αγωνιζόμαστε για το ιδανικό της ελευθερίας, που εδώ έχει τη σημασία της αποτίναξης του ξένου ζυγού.

Τον επόμενο χρόνο ο Μαυροκορδάτος κατάφερε να οχυρώσει καλύτερα το Μεσολόγγι. Ένας μεγάλος αριθμός από Άγγλους, Γάλλους, Γερμανούς, και Ιταλούς φιλέλληνες βρέθηκε στο πλευρό του. Ανάμεσά τους κι ο λόρδος Βύρωνας (...).⁹⁰

⁸⁸ Ο. π., σ. 76.

⁸⁹ Γλώσσα ΣΤ 'Δημ., Λέξεις... Φράσεις... Κείμενα, τχ. β', σ. 99.

⁹⁰ Ο. π., σ. 101.

Στον Αγώνα του '21 ανάμεσα στους άλλους ήρωες ξεχώρισαν και οι Φιλέλληνες. Η αναφορά τους θέλει να αναδείξει τη μεγάλη σημασία της Επανάστασης και την απήχηση που είχε και σε πολλούς Ευρωπαίους, καθώς τους εντυπωσίασε η αντίσταση της μικρής Ελλάδας. Πέραν τούτου είναι και μία προσπάθεια ανάδειξης της σπουδαιότητας που πρέπει να δείχνουν οι Έλληνες όταν παραστεί ανάγκη προάσπισης της ελευθερίας της πατρίδας τους που γι' αυτήν αγωνίστηκαν, πολέμησαν και έπεσαν στον Αγώνα και Φιλέλληνες. Είναι μία προσπάθεια καλλιέργειας και τόνωσης της εθνικής συνείδησης.

6. Το εθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο της ελευθερίας

Η έννοια της ελευθερίας προσδιορισμένη ως το αντίθετο της σκλαβιάς και συνυφασμένη με το εθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης έννοιας, έχει ως στόχο να παρουσιάσει τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων. Επιτελεί ιδεολογικές λειτουργίες με κύριο όργανο αναγνώσεις και ερμηνείες του παρελθόντος που συντείνουν στον προσδιορισμό μιας κοινής ταυτότητας ως περιεχομένου της συνείδησης των μελών της ελληνικής κοινωνίας.

Η στροφή προς τη στάθμιση του παρελθόντος γίνεται για να λειτουργήσει κριτικά, ώστε να εντοπιστούν τα ερείσματα της περαιτέρω πορείας του συλλογικού σώματος, που θα πρέπει να προστατεύει τα κεκτημένα μέσα από τις κατακτήσεις με αγώνες του ελληνικού λαού.

Η αναφορά στις εθνικές επετείους λειτουργεί κριτικά, αφού επιχειρείται η θετική αξιολόγηση των εθνικών αγώνων που αποτέλεσαν ορόσημα στην ελληνική ιστορία.

Η ελευθερία είναι πολυσήμαντη έννοια και παρουσιάζεται στα αποσπάσματα που ακολουθούν ως τη δυνατότητα να ενεργούμε ανεμπόδιστα και χωρίς το φόβο του εξωτερικού καταναγκασμού με τη θετική αντίληψη της προσωπικής αυτονομίας ως μη ετεροπροσδιοριζόμενης κυριότητας του εαυτού μας. Και

λέγοντας θετική αντίληψη, σύμφωνα με τον Immanuel Kant, της ελευθερίας εννοούμε ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος όταν μπορεί να προβαίνει σε επιλογές με μοναδικά κριτήρια τις διαπιστώσεις της λογικής του και τις επιταγές της ηθικής του συνείδησης. Τούτο σημαίνει ότι μπορεί να γίνει πράξη η θεωρητική αντίληψη όταν συνδυαστεί με συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές ρυθμίσεις που θα πρυτανεύει η εξασφάλιση της ευρύτερης δυνατής ελευθερίας του καθενός και που θα συμβιβάζεται με αντίστοιχη ελευθερία για όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Το όραμα της ελευθερίας και ο απελευθερωτικός αγώνας γίνεται αντιληπτός στα κείμενα που αναφέρονται στην Επανάσταση του '21 ιδιαίτερα και την 28^η Οκτωβρίου του 1940.

Μέσα από την περιήγηση των κειμένων γίνονται αντιληπτές οι ιδέες του Διαφωτισμού που επηρέασαν το όραμα της ελευθερίας και εκφράστηκε ως αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, ως προσδοκία της εθνικής αυτοτέλειας και αίτημα αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας κατά τα πρότυπα των ελεύθερων κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης. Οι κύριοι στοχαστές που διαμόρφωσαν ιδεολογικά το κλίμα της ελληνικής κοινωνίας υπό το κλίμα των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης είναι ο Αδαμάντιος Κοραής και Ρήγας Φεραίος, οι οποίοι συνέβαλαν αποφασιστικά στην ψυχολογική προπαρασκευή του αγώνα της ανεξαρτησίας

Οι λεκτικοί τρόποι και τα ρητορικά σχήματα που χαρακτηρίζουν τα κείμενα αναδεικνύουν τη συναίσθηση ότι το ελληνικό έθνος αποτελεί ενιαία κοινότητα με κριτήριο την ελληνική γλώσσα, το θρησκευτικό στοιχείο και την κλασική ελληνική αρχαιότητα.

Ο αγώνας ανεξαρτησίας του είναι αυτός που προσδιορίζει το ελληνικό έθνος, πρόκειται για μία πράξη που εκδηλώνει τη βούληση των Ελλήνων να συναπαρτίσουν μια ενιαία εθνική κοινότητα.

Η παρακαταθήκη που γιορτάζουμε στις εθνικές επετείους είναι η ουσία του αυθεντικού φιλελευθερισμού, ο οποίος βασίζεται στην ηθική των ελευθεριών και όχι στις σκοπιμότητες της αγοράς.

(.....) Έπρεπε, λέει να πιάσουμε τις γραμμές που κρατούσανε ως τότε οι Αρτινοί, από Χιμάρα ως Τεπελένι. Λόγω που εκείνοι πολεμούσανε απ' την πρώτη μέρα, συνέχεια, κι είχαν μείνει σχεδόν οι μισοί και δεν αντέχανε άλλο.

Να που ήταν ανάγκη , λέει , να γυρίσουμε στο μόνο αχολόι που ζέραμε: στο αργό και στο βαρύ των κανονιών, στο ξερό και στο γρήγορο των πολυβόλων. Τέλος, κάποτε ακουγότανε στα σκοτεινά η σφυρίχτρα σημάδι ότι κινούσαμε, και πάλι σαν τα ζα τραβούσαμε μπροστά να κερδίσουμε δρόμο, πριχού ξημερώσει και μας βάλουνε στόχο τα αεροπλάνα». ⁹¹

Οι εικόνες του παραπάνω κειμένου μας μεταφέρουν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων κατά των Ιταλών. Η υπεράσπιση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας είναι τα αγωνιστικά ιδεώδη αυτής της πολεμικής σύγκρουσης.

«Μετά μίλησε ξαφνικά και είπε να πάσουμε και να τον ακούσουμε με προσοχή και όταν καθίσαμε με προσοχή είπε κανείς να μη βγει από το σπίτι, εγώ να μην πάω σχολείο, η θεία Γαζία να αφήσει τις πορτοκαλιές, η Δωροθέα να κλείσει τις πόρτες και τα παράθυρα κι η μαμά να πάψει να με κυνηγάει αυτό το γελοίο γάλα, γιατί « εδώ χαλάει ο κόσμος κι εσείς παίζετε». ⁹²

Η χωροχρονική τοποθέτηση του πολέμου του '40 είναι ένας τρόπος γνωριμίας με τη χρονική στιγμή και τον τόπο που εκτυλίχθηκε και ολοκληρώνεται αυτή η καταγραφή με την περιγραφή σκηνών από την καθημερινή ζωή που απαγορεύονται σε καιρούς πολέμων και κάνουν τη ζωή των ανθρώπων δύσκολη, φοβική και ανασφαλή.

Η Ιταλία μας κήρυξε τον πόλεμο, ξαναείπε. ⁹³

Η αναφορά στον εθνικά «άλλο» γίνεται για την απόκτηση όλων των ιστορικών στοιχείων σχετικά με τους εχθρούς μας.

Εμπρός, η μάχη ήρχισε, το βήμα μας ταχύ,. Μυρίζει η πυρίτις, η σφαίρ' αντιλαλεί, κι η βροντερή φωνή της εις μάχην μας καλεί. ⁹⁴

⁹¹ Γλώσσα Ε' Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. α', σ.42.

⁹² Γλώσσα Ε' Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. α', σ. 44.

⁹³ Ο. π., σ. 44.

⁹⁴ Ο. π., σ. 44.

Η εμφύχωση του ελληνικού λαού μέσα από εμβατήρια και επαναστατικά τραγούδια ήταν μια μέθοδος που ανέβαζε το ηθικό των Ελλήνων για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις ξένες δυνάμεις που ήταν περισσότερες σε αριθμητική δύναμη.

Η ελευθερία είναι το ιδανικό, το υψηλό εθνικό φρόνημα της πατρίδας που κάνει ιερό καθήκον τον αγώνα για την υπεράσπιση της ελευθερίας της.

Μπόμπες! Ακούστηκε μια φωνή από το δρόμο. Βομβαρδισμός!

Βομβαρδισμός.....

Σειρήνες! Είπε η θεία Γαζία. Σημαίνουν συναγερμό. Να τρέξει ο κόσμος να κρυφτεί.⁹⁵

Εικόνες που μας παραπέμπουν στην κατάσταση του πολέμου, για να νιώσουν οι μαθητές τον κίνδυνο και το φόβο του πολέμου, όπως και να γνωρίσουν ποιοι είναι οι εθνικά «άλλοι», οι εχθροί μας.

Κατεβήκαμε όλοι πιασμένοι χέρι χέρι και μπήκαμε στον κόσμο που έτρεχε και όλο τρέχαμε και ακούγαμε τις μπόμπες, τις σειρήνες, τα αντιαεροπορικά και τα βαπόρια και φτάσαμε στην πλατεία και σταματήσαμε κάτω από τα δέντρα να ξεκουραστούμε.....και ο μπαμπάς με πήρε αγκαλιά και είπε πάλι:

- Ακη, από σήμερα θα γίνεις άντρας.⁹⁶

Σκηνές από την εμπόλεμη κατάσταση στην Ελλάδα του 1940 περιγράφουν το κλίμα που δημιουργείται σε μία χώρα όπως και στη συμπεριφορά των ανθρώπων.

Από την άλλη προβάλλεται ο ηρωισμός των Ελλήνων, η υπέρβαση, η τόλμη και η ανδρεία που αποτελούν στοιχεία της ελληνικής φυλής και διαμορφώνουν την εθνική συνείδηση που διακρίνεται για τη φιλοπατρία.

Ο αγώνας του για την απελευθέρωση της πατρίδας μας είναι εντυπωσιακός (.....) Δίδαξε με θάρρος πως η λευτεριά και η ανεξαρτησία είναι αιτίες αγώνα

---

⁹⁵ Ο. π., σ. 44.

⁹⁶ Ο. π., σ.44.

ασταμάτητου και διδάσκει ακόμα, όπως φαίνεται στο βάθρο του ανδριάντα που του έχουν στήσει έξω από την παλιά Βουλή, όπου είναι χαραγμένα τα εξής:

ΕΦΙΠΠΟΣ ΧΩΡΕΙ ΓΕΝΝΑΙΕ ΣΤΡΑΤΗΓΕ

ΑΝΑ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΤΟΥΣ ΛΑΟΥΣ

ΠΩΣ ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ⁹⁷

Η έννοια της ελευθερίας που παρουσιάζεται εδώ έχει τη σημασία της απελευθέρωσης. Είναι εμφανής η εννοιολόγηση της ελευθερίας με το αντίθετο της δουλείας.

Στις αρχές του Μαΐου του 1821 τέσσερα πλοία βρίσκονταν στο λιμάνι της Μυκόνου. Περίμεναν τη διαταγή να ανοίξουν πανιά για την Τήνο, όπου είχε αποφασιστεί η συγκέντρωση του στόλου του Αιγαίου με αρχηγό τον Τομπάζη. Την ημέρα της αναχώρησης η Μύκονος έμοιαζε με πόλη που πανηγύριζε. Όλος ο κόσμος είχε κατακλύσει το χώρο του λιμανιού, που ήταν καταστόλιστο με σημαίες και αψίδες από κλαδιά δάφνης και μυρτιάς. Στο κέντρο του παλικάρια και κοπέλες είχαν πιαστεί σε χορό, που τον συνόδευαν τραγούδια και πυροβολισμοί. Οι καμπίνες χτυπούσαν χαρμόσυνα και οι παπάδες, τριγυρισμένοι από ψαλτάδες και εξαπτέρυγα, έκανα δεήσεις και ευλογούσαν τα πληρώματα. Ξάφνου, στην πρόχειρη εξέδρα που είχε στηθεί για τους επισήμους, μια λεπτή σιλουέτα ξεχώρισε και προχώρησε μπροστά. Μονομιάς σταμάτησαν και βουβάθηκαν όλοι και ένας ομαδικός ψίθυρος άρχισε να σέρνεται ανάμεσα στο πλήθος: «Η Μαντώ! Η Μαντώ»

Ντυμένη στα ολόλευκα, η Μαντώ, κρατώντας στο ένα της χέρι μια μικρή σημαία και στο άλλο ένα μπουκέτο λουλούδια, γύρισε πρώτα κατά τους συγκεντρωμένους και τους χαιρέτησε με μια βαθιά υπόκλιση. Στη στιγμή ακούστηκε ο αντιχαιρετισμός με μια θύελλα από ζητωκραυγές και λογής επευφημίες.

Λεβέντες της Μυκόνου! Η Πατρίδα αγωνίζεται και σας καλεί να τη βοηθήσετε. Ανταποκριθείτε στη μεγάλη τιμή που ας γίνεται και φανείτε άξιοι των

⁹⁷ Γλώσσα Ε΄ Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. β΄, σ. 90-91.

Σαλαμινομάχων προγόνων μας (.....)Σας κατενοδώνουμε και σας περιμένουμε νικητές. Ελευθερία ή θάνατος! Εμπρός!

Πατριώτες! Μπήκα στην Επανάσταση αποφασισμένη να της δώσω ό,τι έχω. Ξέρετε πως είμαι πλούσια. Σας δηλώνω λοιπόν ότι από σήμερα τα πλούτη μου δεν είναι δικά μου. Είναι της Πατρίδας! Θα τα ξοδέψω όλα για την ελευθερία της. Κι όταν πια δε θα μου έχει μείνει τίποτε, θα πάω μ' αυτούς που πολεμούν τον εχθρό να δώσω και τη ζωή μου!(.....) Και μην ξεχνάτε ότι τούτη η φωτιά που άναψε δε θα σβήσει αν δεν κάψει ή τους τυράννους μας ή εμάς!(.....).⁹⁸

• Η παραπάνω αφηγηματική ακολουθία αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα που μας παραπέμπουν στην εθνική μας οντότητα ξεκινώντας από την αρχαία Ελλάδα, μια διαχρονική παρουσία στο χρόνο με αδιάσπαστη συνέχεια. Πρόκειται για την ιδεολογία που θέλει αφενός να είναι κυρίαρχη η αντίληψη για τον πατριωτισμό, με ένα ελληνικό έθνος ομοιογενές και με πολιτισμικές ιδιότητες ίδιες και αναλλοίωτες από τη μακρινή αρχαιότητα, αφετέρου το ελληνικό έθνος να εμφανίζεται πολιτισμικά ανώτερο εξαιτίας της ευγενούς καταγωγής. Αυτή η αντίληψη ανήκει στον 19^ο αιώνα, η οποία δεν συμβαδίζει με τις νέες συνθήκες της μεταβαλλόμενης ελληνικής κοινωνίας.

Κατηφόρισαν με σκισμένα χιτώνια, με παλιά ντουφέκια

Δίχως ψωμί στο γυλιό δίχως σφαίρες.

Μονάχα με μικρά οργισμένα ποτάμια κλείναν

τα περάσματα πίσω τους

Είχαν βαδίσει μήνες και μήνες πάνου σ' άγνωστες πέτρες

πάνου στο χιόνι μαζί με τις ελιές τους και τ' αμπέλια τους.

Άλλος άφησε κει πάνου ένα πόδι, ένα χέρι

άλλος άφησε ένα μεγάλο κομμάτι απ' την ψυχή του

καθένας κ' έναν ή πióτερους νεκρούς(....)⁹⁹

Εδώ παρουσιάζονται οι προσωπικές θυσίες για το υπέρτατο ιδανικό της ελευθερίας.

⁹⁸ Γλώσσα Ε' Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. β', σ.92-93.

⁹⁹ Γλώσσα ΣΤ' Δημ., Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα, τχ. α', σ.39.

Η αδυναμία των στρατιωτών να μην έχουν όπλα δεν τους έκανε να αποχωρήσουν από την προσπάθειά τους να υπερασπίσουν και να διεκδικήσουν με τόλμη και αποφασιστικότητα την ελευθερία της πατρίδας τους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στις αυτοθυσίες των Ελλήνων στρατιωτών για το υπέρτατο χρέος απέναντι στην πατρίδα. Η φιλοπατρία είναι αυτή που οδηγεί στη θυσία υπέρ του συλλογικού εθνικού «είναι» έναντι του ατομικού συμφέροντος.

Κήρυξη Πολέμου! Εφημερίδες!

Γενική επιστράτευση! Εφημερίδες!¹⁰⁰

Η λέξη Πόλεμος μας παραπέμπει στην σκλαβιά, στην αγωνία των Ελλήνων ανά τους αιώνες να διεκδικούν μόνιμα και να διατηρούν με αγώνες την ανεξαρτησία στον εδαφικό τους χώρο. Η παρουσία μας ως Έλληνες μέσα στον χρόνο εμφανίζεται ως αδιάσπαστη οντότητα. Και η μοναδική λύση για την αντιμετώπιση του εχθρού είναι πάντα η δύναμή μας και η αποφασιστικότητά μας.

Κοιτάτε φεύγουν τα φανταράκια μας!¹⁰¹

Η στρατιωτική δύναμη της χώρας μας αποτελείται από Έλληνες άντρες που τους διακατέχει η αγάπη για την πατρίδα, το υπέρτατο καθήκον, η επαγρύπνηση και η ετοιμότητα για την προστασία της χώρας μας.

*Ο ελληνικός στρατός ανεβαίνει τα βουνά της Πίνδου. Ο συνταγματάρχης Δαβάκης έκανε ένα θαυμάσιο ελιγμό. Η πρώτη ελληνική νίκη ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα. Οι Ιταλοί υποχωρούν προ της Αλβανία.*¹⁰²

Προσδιορίζεται ο χώρος που διεξάγεται ο πόλεμος για να γνωρίζουν οι μικροί μαθητές την ιστορία ως Έλληνες πολίτες. Αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να καλλιεργηθεί η εθνική ταυτότητα και να αποτελέσει όπλο σε περίπτωση ανάγκης, όταν οι εθνικά «άλλοι» απειλήσουν τον εδαφικό μας χώρο.

Η ισχυρή εθνική ταυτότητα και εθνική συνείδηση είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά που μπορούν να δημιουργήσουν ισχυρούς δεσμούς ανάμεσά μας

---

¹⁰⁰ Ο. π., σ. 40.

¹⁰¹ Ο. π., σ. 40.

¹⁰² Γλώσσα ΣΤ΄ Δημ., Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα, τχ. α΄, σ.41.

και για προστατεύσουμε την ιστορία μας, σύμφωνα με την εθνοκεντρική ιδεολογία που προβάλλουν τα εγχειρίδια.

Το στρατεύμα περικυκλώνει τους Ιταλούς. Σηκώνονται πάνω και φωνάζουν. Ελληνική υπεροχή, τόνωση εθνικού αισθήματος και δημιουργία εθνικής υπερηφάνειας. Μια μικρή χώρα κάνει υπερβάσεις. Δημιουργείται η εικόνα ενός ανώτερου εθνικού εαυτού.

Οι προμήθειες όμως δεν έφταναν και οι Έλληνες κρύωναν. Έτσι, οι γυναίκες της Πίνδου έπλεξαν φανέλες για τους φαντάρους, μάζεψαν όπλα και πυρομαχικά και φορτωμένες σκαρφάλωσαν στα βουνά, αψηφώντας τον κίνδυνο, για να εφοδιάσουν το στρατό μας.¹⁰³

Ο ελληνικός λαός μας έχει διδάξει πως αγωνίζεται σύσσωμος για το ιδανικό της εθνικής ελευθερίας. Η συγκεκριμένη αξία προσδιορίζεται με τη σημασία της εθνικής απελευθέρωσης

Εις τον τόπο τούτον, οπού εγώ πατώ σήμερα, επατούσαν και εδημηγορούσαν τον παλαιό καιρό άνδρες σοφοί, και άνδρες με τους οποίους δεν είμαι άξιος να συγκριθώ και ούτε να φθάσω τα ίχνη των.

Σας λέγω μόνον πως ήταν σοφοί, και από εδώ επήραν και εδανείσθησαν τα άλλα έθνη την σοφίαν των.

Εις τον τόπον τον οποίον κατοικούμε εκατοικούσαν οι παλαιοί Έλληνες, από τους οποίους και ημείς καταγόμεθα και ελάβαμεν το όνομα τούτο.

Εις αυτήν την δυστοχισμένη κατάσταση μερικοί από τους φυγάδες γραμματισμένους εμετέφραζαν και έστελναν εις την Ελλάδα βιβλία και εις αυτούς πρέπει να χρωστούμε ευγνωμοσύνη, διότι ευθύς οπού κανένας άνθρωπος από το λαό εμάνθανε τα κοινά γράμματα, εδιάβαζεν αυτά τα βιβλία και έβλεπε ποιους είχαμε προγόνους, τι έκαμεν ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης, και άλλοι πολλοί παλαιοί μας, και εβλέπαμε και εις ποια κατάσταση ευρισκόμεθα τότε. Όθεν μας ήλθεν εις τον νου να τους μιμηθούμε και να γίνουμε ευτυχέστεροι. Και έτσι έγινε και επροόδευσεν η Εταιρεία.

(....)ως μία βροχή έπεσε εις όλους μας η επιθυμία της ελευθερίας μας, και όλοι, και ο κλήρος μας και οι προεστοί και οι καπεταναίοι και οι πεπαιδευμένοι και

¹⁰³ Ο. π., σ.41.

οι έμποροι, μικροί και μεγάλοι, όλοι, εσυμφωνήσαμε εις αυτό το σκοπό και εκάμαμε την Επανάσταση.

Τόσον τρομάξαμε τους Τούρκους, οπού άκουγαν Έλληνα και έφευγαν χίλια μίλια μακρά. Εκατόν Έλληνες έβαζαν πέντε χιλιάδες εμπρός, και ένα καράβι μιν αρμάδα.¹⁰⁴

Η δύναμη των Ελλήνων δεν ήταν υλική αλλά ψυχική που κατάφεραν να τα βάλουν με αριθμητικά περισσότερους εχθρούς σε όλους τους εθνικούς τους αγώνες. Και εδώ το ελληνικό έθνος παρουσιάζεται ως μια οντότητα με αδιάσπαστη συνέχεια.

Πολλοί τα κατάφεραν τελικά και γλίτωσαν. Μα δεν τους ένοιαζε αυτό! Σημασία δεν είχε η ζωή τους, ήθελαν μόνο να είναι ελεύθεροι! Γι' αυτό, όσοι απόμειναν στο Μεσολόγγι μαζεύτηκαν στο σπίτι του γέροντα Καψάλη, κι όταν οι Τούρκοι τους περικύκλωσαν, έβαλαν φωτιά στα βαρέλια με το μπαρούτι κι έγιναν ολοκαύτωμα!¹⁰⁵

Η ελληνική ιστορία μας έχει διδάξει πως οι Έλληνες έχουν ως πρώτιστο ενδιαφέρον την υπεράσπιση της ελευθερίας της χώρας τους.

(.....) «Τιμή και δόξα στα παιδιά μου, σ' αυτούς που έχουν ακόμα ιδανικά και στην μικρή Ελλάδα που ξέρει να γράφει ιστορία!»¹⁰⁶

Επιχειρείται η καλλιέργεια του ιδανικού της ελευθερίας μέσα από τους αγώνες για την απελευθέρωση της Ελλάδας και αναδεικνύεται η ηρωισμός και η γενναιότητα των Ελλήνων.

7. Σεβασμός και αναγνώριση της ελευθερίας του άλλου-η ελευθερία ως καθήκον

¹⁰⁴ Γλώσσα ΣΤ' Δημ., *Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα*, τχ. β', σ. 106.

¹⁰⁵ Ο. π., σ.103.

¹⁰⁶ Ο. π., σ.103.

Οι αφηγηματικές ακολουθίες που αναφέρονται στο σεβασμό της ελευθερίας του άλλου ως καθήκον και μη παραβίαση του προσωπικού του χώρου περιορίζονται στο παρακάτω κείμενο:

ΟΤΑΝ Η ΣΥΝΥΠΙΑΡΞΗ ΤΩΝ ΕΝΟΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ ΠΕΡΝΑΕΙ ΚΡΙΣΗ

Οι διενέξεις μεταξύ των συνιδιοκτητών ή και των ενοικιαστών είναι αρκετά συχνό φαινόμενο στην καθημερινή ζωή των ακινήτων.

(.....)η μελέτη του κανονισμού της πολυκατοικίας αποτελεί το καλύτερο όπλο προκειμένου να αποφευχθούν δυσάρεστες εκπλήξεις.¹⁰⁷

Το κείμενο αναφέρεται στην αξίωση για προσωπική ελευθερία, ώστε να μπορεί ο άνθρωπος να καθορίζει ανεμπόδιστα τον τρόπο ζωής του. Πρόκειται για την αξίωση να ζει με αξιοπρέπεια, χωρίς να υποβιβάζεται η ανθρώπινη υπόσταση.

Είναι γεγονός ότι ο άνθρωπος στις οργανωμένες κοινωνίες έχει υποχρεώσεις-καθήκοντα που αποκτούν νομική διάσταση, καθαρά δεσμευτική και σχετίζονται με ένα σύνολο νομικών κανόνων, οι οποίοι προστατεύουν τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών.

Η αναφορά στην έννοια της θετικής ελευθερίας μάς παραπέμπει στην αυτονομία της βούλησης, που για να είναι αυτόνομη και θεμιτή πρέπει να ρυθμίζεται από κανόνες και νόμους, για να γίνεται η ζωή μας καλύτερη. Οι κανόνες αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για το ατομικό καλό και την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.

Η ελευθερία του καθενός δεν μπορεί να είναι απεριόριστη, πρέπει να σταματάει εκεί που ξεκινά η ελευθερία του άλλου. Σύμφωνα με τον J.S Mill η ατομική ελευθερία δεν πρέπει να δρα χωρίς όρια αλλά με προσανατολισμένη δέσμευση σύμφωνη με τις απαιτήσεις της ανθρώπινης κοινωνίας.¹⁰⁸

8. ΜΜΕ και ελευθερία

¹⁰⁷ Γλώσσα ΣΤ 'Δημ., *Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα*, τχ. α', σ. 32.

¹⁰⁸ Mill, J. S, *Περί Ελευθερίας (On Liberty)*, σ.9

Η εικόνα που εμφανίζει σήμερα η εποχή μας είναι εκείνη της ιδιωτικής σφαίρας. Οτιδήποτε ιδιωτικό είναι κατ' ανάγκη καλό. Ο οικονομικός ορθολογισμός είναι αυτός που θεωρείται ο πιο σωστός και όλοι οι άνθρωποι ενεργούν με τρόπους που μεγιστοποιούν τα προσωπικά τους οφέλη. Πίσω από αυτή τη θέση βρίσκεται μια εμπειρική υπόθεση που λέει ότι όλα τα ορθολογικά άτομα σκέφτονται με τον συγκεκριμένο τρόπο.

Η θέση αυτή αποτυπώνεται και στη θέση που βλέπει τους μαθητές ως ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο κόσμος χαρακτηρίζεται από έναν έντονο οικονομικό ανταγωνισμό και οι μαθητές, ως μελλοντικοί εργαζόμενοι και μελλοντικοί πολίτες, πρέπει να αποκτήσουν τις κατάλληλες δεξιότητες και νοοτροπίες ώστε να είναι επαρκείς και αποτελεσματικοί σε αυτόν τον ανταγωνισμό.¹⁰⁹

Η κοινωνία μας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ιδέα του «καταναλωτή» και παρουσιάζεται ως ένα αχανές σούπερ μάρκετ. Η δυνατότητα επιλογής του καταναλωτή είναι ο εγγυητής της δημοκρατίας, η οποία μετατρέπεται σε καταναλωτική πρακτική.

Έτσι η καθημερινή παρουσία των ΜΜΕ στη ζωή μας και η πληθώρα διαφημίσεων που την κατακλύζουν, απευθύνονται ιδιαίτερα στην ευαίσθητη ηλικιακά ομάδα των παιδιών και γίνεται δέσμια ως ακροατήριο των μεγάλων εταιρειών, με αποτέλεσμα τα παιδιά μας να μετατρέπονται σε αγοραία αγαθά.

Αφηγηματικές ακολουθίες που αναφέρονται στον ρόλο των Μ.Μ.Ε. στη σημερινή εποχή είναι οι ακόλουθες:

Σημαντικές προσωπικότητες δυναμώνουν την προσπάθεια της UNISEF με τη συμμετοχή τους στον Τηλεμαραθώνιο για τα Παιδιά του Δρόμου που θα πραγματοποιηθεί από τη ΝΕΤ τη Δευτέρα 11 Δεκεμβρίου- Ημέρα του Παιδιού- από τις 6.30 το απόγευμα έως το πρωί.

Οι τραπεζικοί λογαριασμοί στους οποίους μπορούν οι ευαισθητοποιημένοι πολίτες να καταθέτουν την συνεισφορά τους (.....).¹¹⁰

Στο παραπάνω κείμενο αποτυπώνεται η θετική επίδραση της διαφήμισης παρουσιάζοντας ανθρωπιστικές προσπάθειες και την ανάγκη για μια καλύτερη κοινωνία., με όρους που θα ευνοεί την αρμονική συνύπαρξη των μελών της.

¹⁰⁹ Michael W. Apple, *Εκσυγχρονισμός και συντηρητισμός*, σ. 50.

¹¹⁰ Γλώσσα Ε' Δημ., *Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι, τχ. γ'*, σ.37.

Πρόκειται για αποσπασματικές κινήσεις ανάπτυξης και καλλιέργειας της κριτικής σκέψης, που έρχονται σε αντίθεση με την καταναλωτική κουλτούρα και την ατομιστική σύγχρονη εποχή.

Ο αριθμός των διαφημίσεων που καταβροχθίζουν τα παιδιά έχει διπλασιαστεί από τη δεκαετία του '70, ξεπερνώντας σήμερα τις 40.000 το χρόνο. Τα παιδιά στην Αμερική περνούν περισσότερη ώρα στην τηλεόραση(1.023 ώρες) παρά στο σχολείο(900 ώρες). Και μη νομίζετε πως στην Ελλάδα τα πράγματα είναι διαφορετικά.

Καιρός να επαναστατήσουμε λοιπόν. Στόχος της εκστρατείας αυτής είναι να ανακαλύψουμε τι μπορούμε να κάνουμε όταν δε βλέπουμε τηλεόραση. Και φυσικά δεν εννοούμε να «σερφάρουμε» στο διαδίκτυο ή να παίζουμε ηλεκτρονικά παιχνίδια. Όταν την κλείνεις, ανακαλύπτεις με έκπληξη πόσα ενδιαφέροντα πράγματα υπάρχουν για να κάνεις.¹¹¹

Από το παραπάνω κείμενο γίνεται αντιληπτό πόσο εξαρτημένος είναι ο σημερινός άνθρωπος και πώς η τηλεόραση επηρεάζει τα παιδιά, τους αυριανούς πολίτες, και τα καθοδηγεί στο μοντέλο της κοινωνίας που επιθυμεί το Κεφάλαιο, όπου μετατρέπονται σε πειθήνια όργανα.

Ο ρόλος των ΜΜΕ θεωρείται πολύ σημαντικός, αφού η ελευθερία του τύπου αποτελεί εργαλείο της δημοκρατίας και της σωστής πληροφόρησης, έτσι ώστε μέσα από τη σωστή χρήση να γίνει όπλο των ανθρώπων για την ενημέρωση πάνω σε θέματα που αφορούν την κοινωνία.

(...).Κάθε μέρα βομβαρδιζόμαστε από τις διάφορες διαφημίσεις που προβάλλει. Οι περισσότερες από αυτές προσπαθούν να μας παραπλανήσουν και να μας κάνουν να πάρουμε διάφορα άχρηστα πράγματα. Μερικές διαφημίσεις λένε: Αν πεις ένα συγκεκριμένο αναψυκτικό, θα γίνεις σούπερ δυνατός σαν αυτόν που τον διαφημίζει». «Αυτές οι διαφημίσεις σου κάνουν κυριολεκτικά πλύση εγκεφάλου και κυρίως επηρεάζουν τα μικρά παιδιά, που στην ηλικία τους είναι φυσικό να τις πιστεύουν.

---

¹¹¹ Ο. π., σ. 37.

Σε μια διαφήμιση λένε πως με το απορρυπαντικό νέας γενιάς βγαίνουν οι λεκέδες, ενώ με τα απορρυπαντικά παλιάς γενιάς δεν έβγαιναν. Άρα δείχνουν και μόνοι τους ότι παλιά μάς κοροϊδεύαν, αφού τότε τα ίδια μας έλεγα. Μήπως και τώρα δε μας κοροϊδεύουν;

Υπάρχει και κάτι άλλο που εκνευρίζει τον τηλεθεατή. Εκεί που βλέπεις μια σειρά και έχεις πάρα πολλή αγωνία να δεις τι θα γίνει, βγαίνει κάποιος εκεί πέρα και σου λέει:» Τι προτιμάει ο πίθηκος; Κόκα κόλα ή πέψι κόλα;». Φυσικά εμείς ξέρουμε ότι στον πίθηκο αρέσουν μόνο οι μπανάνες. Αλλά, μέχρι να δούμε τι προτιμάει ο πίθηκος, περνάνε πέντε λεπτά και μετά έχει κι άλλες διαφημίσεις και, όταν τελειώνουν, βλέπεις τους τίτλους της σειράς και γράφει:» Η συνέχεια την άλλη Τρίτη».¹¹²

Η διαφήμιση γίνεται καθοδηγητής των προτιμήσεών μας, ο ρόλος των Μ. Μ. Ε αποτυπώνεται με την επίδραση στην κοινή γνώμη, καθώς οι πολίτες στη σημερινή εποχή είναι δέσμιοι των μεγάλων εταιρειών. Ο καταναλωτής ενημερώνεται και πείθεται μέσω των διαφημίσεων που αποσκοπούν στην προώθηση προϊόντων, έχοντας απώτερο στόχο όχι την ειλικρινή ενημέρωση των καταναλωτών αλλά τις μεγάλες πωλήσεις των εταιρειών. Πρόκειται για μία από τις νέες μορφές δουλειάς που γνωρίζει ο σύγχρονος άνθρωπος.

Σύμφωνα με τον Zygmunt Bauman, η νέα αυτή συνθήκη, επιφέρει μια έμμεση αιχμαλωσία, μια «ιδιωτικοποιημένη ατομικότητα», όπου ναι μεν έχει γενικευθεί η δυνατότητα επιλογής, πλην όμως δεν έχει αλλάξει ο «κώδικας της επιλογής». Με τις τρέχουσες νεοφιλελεύθερες πολιτικές, η αρνητική ελευθερία διευρύνεται ως περιστολή της πολιτικής καταπίεσης των ιδιωτικών αναγκών και ως γενίκευση της δυνατότητας επιλογής· δεν χειραφετείται όμως το άτομο, ως προς τα κριτήρια της επιλογής του, προκειμένου να εμπεδώσει τη θετική ελευθερία. Με τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία του πολιτισμικού κώδικα, ο πολίτης της δημόσιας σφαίρας υποκαθίσταται από τον ελεύθερο καταναλωτή της αγοράς. Συνεπώς, η τυπική ελευθερία της επιλογής δεν συνοδεύεται από ουσιαστική διεύρυνση του κριτηριολογικού κώδικα, με αποτέλεσμα η εξατομίκευση αντί να συνεπάγεται την κατοχύρωση μιας ιδιαιτερότητας ως αποτέλεσμα θετικής ελευθερίας, να οδηγεί

¹¹² Γλώσσα Ε' Δημ., Της γλώσσας ρόδι και ροδάκι, τχ γ', σ.42.

στην επανάληψη ομοιόμορφων ατομικοτήτων. Πρόκειται για μια ανελευθερία χωρίς καταπίεση.¹¹³

Θα λέγαμε ότι αν η ανελευθερία με καταπίεση είναι αποτέλεσμα της υποδούλωσης του ιδιωτικού από το δημόσιο, βλέπουμε η ανελευθερία χωρίς καταπίεση προκύπτει από την άλωση του δημόσιου από το ιδιωτικό, ο λεγόμενος νέο- ολοκληρωτισμός. Στην πρώτη περίπτωση το κράτος είναι αυτό που καταργεί την ιδιωτική σφαίρα, ενώ στη δεύτερη είναι το παρασκήνιο που εκτοπίζει το προσκήνιο. Στην υστερονεωτερική κοινωνία του θεάματος δεν έχει επέλθει μόνο μια μετατόπιση των ορίων ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, αλλά έχει αλλάξει και το περιεχόμενό τους. Έτσι, «η εξουσία αποστασιοποιείται από την πολιτική», υπό την έννοια ότι, με την προσωποποίηση, η πολιτική γίνεται θέαμα με την άλωση του δημόσιου από το ιδιωτικό και τα ουσιώδη ζητήματα εξουσίας παραμένουν κατά βάση έξω από κάθε δημόσια διαβούλευση, με την κυριαρχία των ατομικών επί των συλλογικών συμφερόντων.

---

¹¹³ Δεμερτζής, Ν., «Η πολιτική του προσώπου και το πρόσωπο της πολιτικής. Όψεις της τηλεπολιτικής», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο : http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2003/politics_telepol.php, (20/11/2008).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

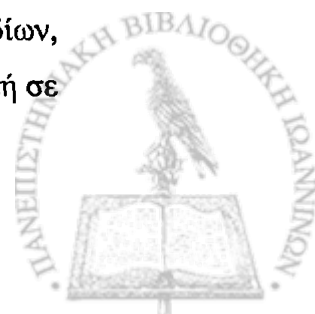
Η παρούσα έρευνα έχει κατά τη γνώμη μας μεγάλη σημασία, τόσο για την έννοια της ελευθερίας που θέλουν να αναδείξουν τα διδακτικά εγχειρίδια της Γλώσσας, εκφράζοντας συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική ιδεολογία στενά συνυφασμένη με την έννοια του έθνους- κράτους, όσο και ποιοι τύποι ελευθερίας παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά, δίχως να αναδεικνύεται η σπουδαιότητά τους.

Τα νέα διδακτικά εγχειρίδια περιλαμβάνουν θεματικές ενότητες που αναφέρονται στην καθημερινότητα, στις εθνικές μας επετείους, σε αξίες όπως η ειρήνη, η ελευθερία και η φιλία, σε θέματα που σχετίζονται με τον σύγχρονο τρόπο ζωής.

Από την ανάλυση φάνηκε ότι τα κείμενα έχουν καταμεριστεί ανάλογα με τα μηνύματα που θέλουν να περάσουν στους μαθητές. Ωστόσο υπάρχει μια διαφορετική κατανομή και ανανέωση των κειμένων συγκριτικά με τις παλαιότερες εκδόσεις, επηρεασμένα σαφώς από τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις, το ρόλο της διαφήμισης, τα περιβαλλοντικά προβλήματα, την αυξανόμενη σε ρυθμούς μετανάστευση που δημιουργούν νέα προβλήματα και κοινωνίες, καθώς μετατρέπονται από καθαρά εθνικές σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Έτσι στα νέα διδακτικά εγχειρίδια φάνηκε η διαφοροποίηση του κοινωνικού πλαισίου παρά τον εθνοκεντρισμό που τα διακατέχει, οι θεματικές τους είναι πιο ευέλικτες, προσαρμοσμένες στα διογκούμενα και νέα προβλήματα της ανθρωπότητας και της κοινωνίας συνολικότερα. Περιλαμβάνουν μια σειρά προτύπων, στάσεων και συμπεριφορών, τα οποία κατατίθενται ως κανόνες και πρακτικές.

Το δυτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής αποτελεί τον κύριο άξονα των θεματικών ενοτήτων που απαρτίζουν τα περιεχόμενα των εγχειριδίων, με έμφαση στη σύνδεση διαφορετικών χαρακτηριστικών του και την παραπομπή σε

συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Η σύνδεση αυτή συμφιλιώνει την παραγωγή με τον καταναλωτισμό, την ιδιοκτησία και την πρόοδο στην εργασία, την αρμονική κοινωνική συμβίωση με τους κανόνες, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των πολιτών, τη σύγχρονη αντίληψη για την κοινότητα και την οικογενειακή ζωή με την ατομικότητα και την αρχή της αλληλεξάρτησης, τα προβλήματα του περιβάλλοντος, την ανάπτυξη της τεχνολογίας με την πρόοδο. Η αρμονική συνύπαρξη των παραπάνω παρουσιάζεται δεδομένη. Ο τρόπος αυτός οργάνωσης που παρουσιάζεται ως ελληνικός είναι ομοιογενής, συναινετικός, ανώτερος, σύγχρονος, εύκολος, ορθολογικός, αρμονικός και αποδεκτός.

Αναφορικά με τη σχέση της ελευθερίας και δημοκρατίας, η σύνδεση αυτή επιτυγχάνεται μέσω των κειμένων που αναφέρονται στη στρατιωτική δικτατορία του 1967, παρουσιάζοντας τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Αξιοσημείωτη είναι η σύγκρουση της εθνικής αναπαράστασης με το ιστορικό γεγονός της χούντας. Τα πρότυπα των κανόνων και της πρακτικής που προβάλλονται στα κείμενα για την ανασύνθεση των κοινωνικών υποκειμένων της ελληνικής εθνικής ομάδας είναι σε πλήρη αντίθεση με τη χουντική επταετία. Κατά συνέπεια η χούντα δεν είναι ο «εθνικός εαυτός». Στα κείμενα εμφανίζεται ως «εθνικός άλλος».

Οι αντιφάσεις αυτές οφείλονται στην αποσιώπηση της αρνητικής πλευράς της ιστορίας μας, στην εξιδανίκευση του ελληνικού εθνικού εαυτού, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τη δικτατορία και τον αυταρχισμό που επέβαλε αυτή κατά την επταετία 1967-1973. Στην ελληνική εκπαίδευση παρατηρούνται τέτοιες αντιφάσεις, καθώς βλέπουμε να συγκρούεται η κοινωνικά αποδεκτή γνώση με την αλήθεια των ιστορικών γεγονότων.

Επιπλέον γίνεται κατανοητό ότι τα γεγονότα του Πολυτεχνείου παρουσιάζονται για να συνδεθούν με την πολιτική δημοκρατία, τη διαχρονική της εξέλιξη από την αρχαία εποχή μέχρι την πρόσφατη κατάργηση της δικτατορίας, καθώς και για να τονιστούν οι δημοκρατικές αρχές που απορρέουν από τους κυριότερους θεσμούς του δημοκρατικού κράτους.

Η παρουσίαση των γεγονότων αυτών κρίνεται απαραίτητη, διότι δεν μπορεί να αγνοηθεί και να μην αναδειχθεί η αντίσταση των φοιτητών, εξιδανικεύοντας αφενός την ανωτερότητα των Ελλήνων ως φυλή που δεν μπορεί να υποκύψει σε αυταρχικές μορφές καταπίεσης, αφετέρου να διεκδικήσουν την πολιτική ελευθερία

που τους στερούσε το καθεστώς της χούντας με την κατάργηση του ασύλου, τον περιορισμό της ελευθερίας του τύπου, της έκφρασης και της γνώμης, όπως και τη στέρηση βασικών συνταγματικών ελευθεριών.

Αναφορικά με τους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής γίνεται εύκολα κατανοητό πως επιδιώκεται η καλλιέργεια, η ενίσχυση και η τόνωση της εθνικής μας ταυτότητας μέσω των εθνικών συμβόλων και των εορτασμών των εθνικών επετείων. Από την ανάλυση διαφαίνεται ο αποφασιστικός ρόλος της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση των στάσεων, συμπεριφορών και των ιδεών των μαθητών.

Επιπλέον από τη διερεύνηση διαπιστώθηκε, τα 2/3 των κειμένων να αναφέρονται στην αρνητική έννοια της ελευθερίας με εθνοκεντρική και ελληνοκεντρική σημασία που μας παραπέμπει στην έννοια έθνος – κράτος.

Ο εθνοκεντρισμός αποτελεί το κύριο μήνυμα των περισσότερων κειμένων που σχετίζονται με την έννοια της ελευθερίας. Είναι εκείνο το στοιχείο που διακρίνει τα περισσότερα κείμενα και εκφράζεται με τη διαμόρφωση ενιαίου αμιγούς λόγου.

Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στους εξωτερικούς εχθρούς που επιβουλεύτηκαν το κράτος μας και αυτό βοηθάει στη διαμόρφωση αντίληψης, συνείδησης και προκατάληψης για τους «εθνικά άλλους». Από την άλλη πλευρά με την κατασκευή του εχθρικού «άλλου», των εθνικών αντιπάλων, την εθνοκεντρική και εθνική συνείδηση, την αναφορά στους πολέμους που γνώρισε η πατρίδα μας και τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας διαμορφώνονται εθνικά στερεότυπα.

Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής ιστορίας, που καλλιεργούν τη σημασία της ελευθερίας με συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο.

Η ενιαία ιστορική ταυτότητα και συνείδηση καλλιεργείται, διαμορφώνεται και ενισχύεται με την ιδέα της συνέχειας του ελληνικού έθνους- κράτους, έχοντας ως αφετηρία την Αρχαία Ελλάδα. Η αδιάλειπτη εξελικτική πορεία της ελληνικής πολιτικής ιστορίας, άρα και του ελληνικού έθνους, στοχεύει στην ενίσχυση της εθνικής συνείδησης και της ενιαίας εθνικής ταυτότητας μέσω της κοινής ιστορίας, καταγωγής και πολιτισμού.

Η συνοπτική παρουσίαση των διεθνών συνασπισμών, οργανισμών και διεθνών εξαρτήσεων, όπως για παράδειγμα η αναφορά στις Ξένες Δυνάμεις κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο ή στο διάστημα της Γερμανικής Κατοχής και του Εμφύλιου Πολέμου, υποβαθμίζει τη σημασία τους. Εξυπηρετεί μια στρατηγική

έμφασης στην ενιαία εθνική ταυτότητα, καθώς υποτιμώνται όλοι οι άλλοι πολιτισμοί ενώ ο ελληνικός θεωρείται ως ένας από τους ανώτερους πολιτισμούς που έχει καταγραφεί στην ανθρώπινη ιστορία.

Η επιλεκτική χρήση του παρελθόντος αφήνει ιστορικά γεγονότα που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ρωγμές στην εικόνα της ομοψυχίας, ενότητας και του πατριωτισμού των Ελλήνων. Για παράδειγμα αφήνονται γεγονότα της δοτής κατοχικής κυβέρνησης, ενώ διαμέσου του ηρωισμού της εξέγερσης του Πολυτεχνείου γίνεται μνεία στην πρόσφατη δικτατορία και προβάλλεται η ανάγκη προστασίας των συνταγματικών ελευθεριών.

Άμεσος στόχος αυτής της στρατηγικής, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, είναι η καλλιέργεια της φιλοπατρίας, η προβολή της γενναιότητας και της αυτοθυσίας των Ελλήνων, η ανωτερότητα της ελληνικής φυλής που δεν υποπίπτει σε λάθη και πάντα λειτουργεί με γνώμονα το συμφέρον της πατρίδας.

Η αναφορά στους συλλογικούς αγώνες για την ελευθερία και την προστασία του εθνικού εαυτού αποσκοπεί στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας, συνείδησης και εθνικού τρόπου σκέψης. Το σημαντικό στοιχείο που συμβάλλει καθοριστικά στον τρόπο αυτό σκέψης είναι η έννοια της ελευθερίας. Ο ελληνικός λαός αγωνίστηκε για να έχει την ελευθερία στον τόπο του. Και μόνο η αναφορά στους εθνικούς αγώνες τονώνει και εμψυχώνει τους Έλληνες, συνδέοντας τη σημασία της ελευθερίας με το εθνικοαπελευθερωτικό περιεχόμενο, έντονα εθνοκεντρικό και ελληνοκεντρικό, προνόμιο των Ελλήνων που ως φυλή αγωνίστηκε για την υπεράσπιση και την κραταίωση αυτής.

Η λειτουργία της εκπαιδευτικής πολιτικής με τον τρόπο που προαναφέρθηκε καθιστά με σαφήνεια πως για τη διαμόρφωση της υπόστασης ενός έθνους, της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης αναγκαία προϋπόθεση θεωρείται το εκπαιδευτικό σύστημα, η μετάδοση μιας εγγράμματης κουλτούρας και νοοτροπίας προς έναν ομοιογενή πολιτισμικά πληθυσμό.

Ο εθνικός λόγος χαρακτηρίζεται ως καθολικός, ενιαίος, συνεχής, κατανοητός και πειστικός. Μέσα από το σχολικό πρόγραμμα η ελληνική κοινωνία αυτοαναγνωρίζεται, καθώς διηγείται στα παιδιά της τις σημαντικότερες στιγμές της ιστορίας της.

Άρα το περιεχόμενο, η συγγραφή και η οργάνωση των διδακτικών κειμένων δεν είναι ουδέτερες δραστηριότητες. Τα κείμενα δεν αποτελούν ενιαία και συνεχή

αφήγηση αλλά επιλέγονται με κριτήριο τη συγκεκριμένη και επιθυμητή μετάδοση μηνυμάτων.

Η παραδοσιακή διδασκαλία με τα γνωστά ιδεολογήματα (διαχρονική παρουσία, συνέχεια στο χώρο και στο χρόνο, ένδοξο αγωνιστικό παρελθόν, μοναδικότητα και πολιτισμική ομοιογένεια) εξακολουθεί να υφίσταται σε μεγάλο βαθμό ως παράγοντας καλλιέργειας της εθνικής μας ταυτότητας και συνείδησης.

Και παρά την απειλητική είσοδο του ιδεολογικού μορφώματος του ευρωπαϊσμού στα διδακτικά εγχειρίδια, ο εθνοκεντρισμός είναι εκείνος που κατέχει ακόμη κεντρική θέση στα διδακτικά κείμενα. Αποτελεί τον κύριο θεματικό άξονα των εγχειριδίων. Το περιεχόμενο των κειμένων επιλέγεται από την ελληνική ιστορία, για να γίνει αναφορά στους αγώνες του ελληνικού έθνους και να παρουσιαστεί έτσι ο αιώνιος πατριωτισμός των Ελλήνων, συνοδευόμενος από την εικόνα της πολιτισμικής συνέχειας.

Η πατρίδα στα κείμενα αποκτά προσωποποιημένη υπόσταση με το στερεότυπο της μητρικής μορφής και η υπεράσπιση της ανεξαρτησίας αυτής αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό της σχέσης των Ελλήνων με τον τόπο τους.

Η φιλοπατρία των Ελλήνων, η υπεροχή τους απέναντι στους εχθρούς που θεμελιώνεται με τη γενναιότητα και τον ηρωισμό τους, όπως και η υπεράσπιση της ελευθερίας είναι τα μηνύματα που μεταδίδονται για να παρουσιάσουν διάφορες ιστορικές περιόδους με κοινό κατευθυντήριο νήμα την πορεία του ελλητισμού.

Ο μικρός λαός των Ελλήνων εμφανίζεται να αντιστέκεται αδιάκοπα, να αποκρούει τις απειλές και να διατηρεί αναλλοίωτη τη φυσιογνωμία του στο χρόνο. Αυτή είναι η ελευθερία που προβάλλεται και που θέλει να αποτελεί και το αδιάσπαστο στοιχείο των Ελλήνων.

Χαρακτηριστική είναι η πορεία του εθνικού εαυτού μέσα στο χρόνο, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, η οποία περιγράφεται πάντα σε σχέση με κάποιον εχθρικό «εθνικά άλλο», μέσα σε ένα πλαίσιο συγκρούσεων και πολεμικών περιπετειών ως διαρκής άμυνα απέναντι σε ποικίλης προέλευσης επιβουλές.

Η ομοιογένεια του ελληνικού εθνικού εαυτού δηλώνεται από έννοιες όπως *ρωμιοσύνη* ή *ελλητισμός* ανεξάρτητα όχι μόνο από το χρόνο αλλά και από το χώρο. Η παρουσία ελληνικών πληθυσμών σε άλλους τόπους έξω από τα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους, περιγράφεται ως μία πραγματικότητα αιώνων. Οι

αναφορές στους πληθυσμούς αυτούς γίνεται σε ένα πλαίσιο ιστορικών συγκρούσεων ενώ απουσιάζει το θέμα της μετανάστευσης.

Αναφορικά με την εικόνα της σύγχρονης ζωής και ειδικότερα με τις νέες μορφές δουλείας, υπάρχουν κείμενα που παραπέμπουν και μιλούν για τις επιδράσεις της τηλεόρασης, θετικές και αρνητικές, το περιβάλλον, την ειρήνη, τη διατροφή και το ρόλο της διαφήμισης στην επιλογή συγκεκριμένων προϊόντων, προς όφελος των βιομηχανιών και εταιρειών που αποσκοπούν στα μεγάλα κέρδη.

Οι αναφορές στα παραπάνω θέματα καταδεικνύουν τις νέες μορφές υποδούλωσης που δέχεται ο σύγχρονος άνθρωπος, καθώς κατευθύνεται αφενός σε συγκεκριμένα καταναλωτικά προϊόντα μη ελεύθερος να επιλέξει με τα δικά του κριτήρια και ανάγκες, αφετέρου η κρίση και η άποψή του για διάφορα θέματα είναι κατευθυνόμενα και ο εγκλωβισμός αυτός τον οδηγεί σε χειραγωγημένο δέκτη- ακροατή των Μ. Μ. Ε.

Τα κείμενα που παρουσιάζουν το πρόβλημα της χειραγώγησης του σύγχρονου πολίτη είναι περιορισμένα, παρά ταύτα όμως θίγουν το θέμα και έτσι δίνεται το στίγμα των κοινωνικών προβλημάτων που απασχολούν τη σημερινή κοινωνία.

Είναι γεγονός, όπως υποστηρίζει και ο Τσόμσκι σε συνέντευξή του, πως οι σημερινές εξουσίες δεν θέλουν ανθρώπους που είναι σε θέση να αποφασίζουν και να συμμετέχουν, προτιμούν ένα παθητικό και υπάκουο πληθυσμό πελατών και πολιτικών θεατών- μια κοινότητα ανθρώπων που είναι τόσο ατομικοποιημένοι και απομονωμένοι, ώστε να μην μπορούν να ενώσουν τα περιορισμένα τους αποθέματα δύναμης και να καταστούν μια ανεξάρτητη, ισχυρή δύναμη η οποία θα διασπούσε την συγκεντρωμένη εξουσία.¹¹⁴

Η αναφορά στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών, όπως και στους κανόνες τήρησης στην καθημερινή μας ζωή παρουσιάζουν το δυτικό πρότυπο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και παραπέμπει σε συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Η σύνδεση αυτή συμφιλιώνει την παραγωγή με τον καταναλωτισμό, τις υποχρεώσεις με τα δικαιώματα και την άσκηση της έννομης εξουσίας μέσα από τους θεσμούς

---

¹¹⁴ Νόαμ Τσόμσκι, «Ο λόγος ενός μεγάλου διανοητή» (20/04/07), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://pontosandaristera.wordpress.com/2007/01/02/521/>, (20/10/2008).

Το Κείμενο «*Κύριε μας ενοχλείτε*» είναι το μοναδικό που αναφέρεται στους κανόνες, προβάλλοντας τον σεβασμό της ατομικότητας και τον περιορισμό της ελευθερίας του ατόμου, προς σωστή λειτουργία των κανόνων για την εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου. Το μοναδικό κείμενο με τη συγκεκριμένη σημασία, είναι ενδεικτικό της μικρής αναφοράς στο σεβασμό της ατομικότητας και της ιδιωτική σφαίρας του σύγχρονου ανθρώπου.

Σήμερα με το δομικό μετασχηματισμό της δημοσιότητας παρατηρείται να προβάλλεται το ιδιωτικό ως ατομικό. Πρόκειται για το σύγχρονο πρόβλημα της δημοσιότητας του ιδιωτικού απορρήτου. Στην κοινωνία του θεάματος βλέπουμε η ιδιότητα του πολίτη να πραγματώνεται από την εθελούσια κατάλυση της ιδιωτικής του ζωής, τόσο μέσα από τα reality shows, όσο και από την ταχύτατη διείσδυση της κινητής τηλεφωνίας. Με τους όρους αυτούς αναστρέφεται το περιεχόμενο της ατομικής ελευθερίας με την προϊούσα απαξίωση της ιδιωτικότητας και του προσωπικού απορρήτου και επιβάλλεται ένας ιδιότυπος ολοκληρωτισμός, όπου το ιδιωτικό εισβάλλει και καταλαμβάνει το δημόσιο χώρο.¹¹⁵

Από όσα προαναφέρθηκαν η εκπαίδευση με τη διαδικασία της σχολικής κοινωνικοποίησης συγκροτεί τα υποκείμενα αλλά και την ίδια την κοινωνία, έχοντας ως βάση το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Τούτο σημαίνει ότι το κοινωνικό συμβόλαιο του Ρουσσώ είναι η ιδρυτική πράξη των ίδιων των συμβαλλομένων καθώς πριν από αυτό δεν υπάρχει ούτε κοινότητα ούτε επικοινωνούντα και κρίνοντα υποκείμενα,. Ο κύριος όρος του συμβολαίου είναι η ολοκληρωτική απαλλοτρίωση, η ολοκληρωτική παράδοση του κάθε μέλους στην κοινότητα και κατά συνέπεια την πλήρη μεταμόρφωση των συμβαλλομένων μερών. Μόλις γίνει η πράξη αυτής της ένωσης σχηματίζεται το ηθικό και συλλογικό σώμα. Έτσι ο άνθρωπος αλλάζει, αλλάζει η ουσία του. Το ένστικτο δίνει τη θέση του στη δικαιοσύνη και οι πράξεις αποκτούν ηθικότητα. Ο άνθρωπος εξανθρωπίζεται κατά τον Kant, δεν είναι ο λύκος που ετοιμάζεται για τον πόλεμο με τους διπλανούς του. Έτσι αποκτά την ουσία που του αναγνωρίζουμε ως κοινωνικό ον.

---

¹¹⁵ Δεμερτζής, Ν., «Η πολιτική του προσώπου και το πρόσωπο της πολιτικής. Όψεις της τηλεπολιτικής», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο : http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2003/politics_telepol.php-20/11/2008).

Η εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ως «Δημόσιος Διαφωτισμός» που αναλαμβάνει «κατά τον αμεσότερο τρόπο τον διαμεσολαβητικό ρόλο στη μετάβαση από την αγριότητα στον πολιτισμό, από την ακατέργαστη ατομικότητα στην κοινωνική κατάσταση». ¹¹⁶

Ο άνθρωπος με το κοινωνικό συμβόλαιο χάνει τη φυσική του ελευθερία και το απεριόριστο δικαίωμα να κάνει ό, τι θέλει και κερδίζει την πολιτική του ελευθερία και την ιδιοκτησία σε όσα πράγματα κατέχει. Σε αυτή την απαλλοτρίωση η κοινότητα ό, τι παίρνει από τους ιδιώτες δεν τους τα στερεί, αντίθετα τους εξασφαλίζει νόμιμη κατοχή. Η αστική νομιμοποίηση είναι το θετικό προϊόν που συνδέεται με την κατά Φουκώ πειθαρχία ως νεωτερική μορφή άσκησης εξουσίας και προϋποθέτει ακριβώς την ίδια την αυτοδέσμευση ή την αποδοχή της εξάρτησης. ¹¹⁷

Η εικόνα της σημερινής κοινωνίας με την επικράτηση του άκρατου οικονομισμού, τη λογική του τεχνολογικού πολιτισμού, την ειδίκευση σε βάρος της γενικής μόρφωσης, τη χειραγώγηση του ανθρώπου από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης οδηγούν στην κρίση των αξιών, που είναι αποτέλεσμα της έλλειψης του κοινού προσανατολισμού στις κοινωνίες και εκδηλώνεται με την κρίση των θεσμών που καθόριζαν τη ζωή μας για αιώνες.

Η σύγχρονη ατομοκεντρική, ευδαιμονιστική, τεχνοκρατική κοινωνία με την παγκοσμιοποιημένη κουλτούρα και τις νέες μορφές ανελευθερίας που γνωρίζει, καθιστά αναγκαία την εναλλακτική πρόταση πολιτισμού, τον «πολιτισμό του προσώπου». Η επικράτηση αυτού επιτυγχάνεται με την εκπαίδευση που οφείλει να καλλιεργεί το ήθος της ελευθερίας, την κοινωνικότητα, τις δημοκρατικές αξίες και την ανοιχτοσύνη, το σεβασμό της διαφορετικότητας και τη διαπολιτισμική επικοινωνία, το πνεύμα αντίστασης στις αλλοτριωτικές δυνάμεις του σύγχρονου πολιτισμού.

Η μεταμοντέρνα άποψη ότι τα μεγάλα οράματα του Διαφωτισμού έχουν απολέσει την εγκυρότητά τους είναι αποτέλεσμα της επικράτησης της τεχνολογίας

---

¹¹⁶ Κουζέλης Γεράσιμος, «Η σχολική διαμόρφωση πολιτικών υποκειμένων: οι ελληνικές αντιφάσεις», (15/04/98), <http://web.auth.gr/virtualschool/1.1/TheoryResearch/CongressKouzelis.html>, (5/02/08).

¹¹⁷ Ο. π.

και οδηγούμαστε έτσι στην υποτίμηση των ανθρώπινων κατακτήσεων και των αγώνων που έγιναν στην ιστορία για την ελευθερία.

Τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου οριοθετήθηκαν μετά από αγώνες για ανθρωπιά και ελευθερία που απαιτούν μια νομικοπολιτική πραγμάτωση, με την οποία η πολιτική γνωρίζει μια ηθική θεμελίωση, αφού ακρογωνιαίος λίθος της γίνεται ο άνθρωπος ως ελεύθερον ον.

Ο μεγάλος φιλόσοφος που τόνισε την ελευθερία ως το μοναδικό ανθρώπινο δικαίωμα είναι ο Kant, ο οποίος στη «Θεμελίωση της Μεταφυσικής των Ηθών» κάνοντας διάκριση μεταξύ τιμής και αξίας τόνισε πως ό, τι μπορεί να αντικατασταθεί έχει τιμή, ό, τι όμως είναι υπεράνω κάθε τιμής, αυτό έχει αξιοπρέπεια.. Και αξιοπρέπεια κατά τον Kant έχει μόνο ο άνθρωπος, ως ηθικό και υπεύθυνο ον.

Η θεμελιώδης αξία του ανθρώπου οφείλεται χάρη στην ελευθερία του ή την αυτονομία του. Όμως η ελευθερία χωρίς νόμο θα ήταν παραλογισμός και κατά συνέπεια αυτονομία δεν ορίζεται η ελεύθερη βούληση αλλά η ελευθερία της βούλησης. Αυτονομία δε σημαίνει απόλυτη αυτεξουσιότητα αλλά υποταγή στον ηθικό νόμο.

Το δίκαιο είναι η ελευθερία του καθενός να περιορίζεται, ώστε να συνυπάρχει με την ελευθερία των άλλων και αυτή είναι που αποτελεί και εγγύηση για την ελευθερία στις εξωτερικές σχέσεις των ανθρώπων.

Είναι βέβαια γεγονός ότι ο αγώνας εξανθρωπισμού του ανθρώπου είναι δύσκολος και το ρόλο αυτό καλείται να επιτελέσει η αγωγή και η εκπαίδευση. Το σχολείο με τη διαμορφωτική παρέμβαση καλεί τον διαπαιδαγωγούμενο να συμμορφωθεί μέσα από τη μετάδοση μιας ανώτερης γνώσης. Η παιδαγωγική σχέση και πρακτική εμφανίζεται ως πρότυπο και υπόβαθρο της πολιτειακής σχέσης, όπου ο πολίτης για να μπορέσει να χρησιμοποιήσει αποδοτικά και ελεύθερα την κρίση και τη λογική του, θα πρέπει να συμμορφωθεί στους κοινωνικούς κανόνες χρήσης του Ορθού Λόγου.¹¹⁸

---

¹¹⁸ Κουζέλης Γεράσιμος, «Η σχολική διαμόρφωση πολιτικών υποκειμένων : οι ελληνικές αντιφάσεις». (15/4/98),

διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://web.auth.gr/virtualschool/1.1/TheoryResearch/CongressKouzellis.html>, (5/02/08).

Η εκπαίδευση εκτός από διαμεσολαβητής προβάλλει ως το κατεξοχήν πρότυπο συμφέρουσας υποταγής και επομένως πειθαρχικής σχέσης. Ο ορισμός της ελευθερίας πρωτοδιατυπώθηκε με τη φράση: *η ελευθερία του ενός σταματάει εκεί που αρχίζει η ελευθερία του άλλου*. Πρόκειται για τη θέση που θέλει ως αναγκαία και λογική προϋπόθεση την εφαρμογή της ισότητας.

Χωρίς την εφαρμογή της ισότητας η άποψη αυτή ακυρώνεται, αφού στο πλαίσιο της πραγματικής ζωής κυριαρχούν ο ανταγωνισμός, η εκμετάλλευση και η απαξίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας

• Ο συγκεκριμένος ορισμός συμπυκνώνει την αστική αντίληψη για τον άνθρωπο. Σύμφωνα με αυτήν, το άτομο θεωρείται αυτόνομη προσωπικότητα που αγωνίζεται για το ατομικό του συμφέρον το οποίο έχει ως θεμέλιο την ιδιωτική ιδιοκτησία. Έτσι τα άτομα της αστικής ανθρωπολογίας θεωρούνται ξένα αν όχι εχθρικά μεταξύ τους, ζουν όμως σε έναν ανταγωνιστικό κόσμο όπου η έννοια του κοινού συμφέροντος είναι πλασματική. Υπό αυτές τις συνθήκες μένει μετέωρο, χωρίς κοινωνικούς δεσμούς και η ανθρώπινη κατακτημένη ουσία εκκενώνεται από το θετικό της περιεχόμενο. Η έννοια της ελευθερίας δεν μπορεί να νοηθεί λοιπόν έξω από το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και προπαντός των σχέσεων ιδιοκτησίας.

Στην αποσαφήνιση της έννοιας της ελευθερίας ο Διαφωτισμός συνέβαλε αποφασιστικά, ασκώντας κριτική στην αδικαιολόγητη αυθεντία, τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες, κατά την εποχή που οι αστοί εκφράζονταν με ορθολογική σκέψη και γλώσσα.

Σήμερα στο πλαίσιο του καπιταλισμού, η έννοια της ελευθερίας έτσι όπως καλλιεργείται από τους ποικίλους διαμορφωτές της κοινής γνώμης σχετίζεται με το τι μπορεί να λέει και να κάνει κανείς, οτιδήποτε συμφωνεί με τις παρορμήσεις του. Παρατηρείται να επικρατεί η ελευθερία του ατόμου που έχει ως κύρια προτεραιότητα το προσωπικό του συμφέρον, το οποίο οδηγεί στην άρνηση μιας ουσιαστικής θετικής ελευθερίας θεμελιωμένης στο κοινό συμφέρον και τη συλλογική προσπάθεια.

Αξίζει να τονιστεί πως η διδασκαλία των κειμένων στο μάθημα της Γλώσσας δεν νοείται ως μια ουδέτερη διαδικασία. Συνδέεται με την εκπαιδευτική θεωρία και με μορφές εξουσίας και ιδεολογίας μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Η συμπερίληψη των δικαιωμάτων στο σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα μετατρέπονται

σε χρήσιμα εργαλεία κριτικής εξέτασης και ανάλυσης των δημοκρατικών κοινωνιών. Υπογραμμίζουν την κοινωνική αδικία, τις άνισες ευκαιρίες, τις κοινωνικές συγκρούσεις. Το σχολείο δεν μεταδίδει γνώσεις πάνω στα δικαιώματα αλλά γνώσεις μέσω των δικαιωμάτων, γνώσεις που προετοιμάζουν τους μαθητές για την άσκηση των δικαιωμάτων τους.

Από τα συμπεράσματα που αναφέρθηκαν φάνηκε ότι ελευθερία δε σημαίνει απλώς το αντίθετο της υποδούλωσης, αλλά το πλησιέστερο συνώνυμο του ατομικού και κοινωνικού ιδεώδους. Δεν πρέπει να συγχέεται η διάκριση της ανθρωποκεντρικής έννοιας της ελευθερίας και της «ελευθερίας από» ή της απελευθέρωσης λόγω της νοηματικής τους εγγύτητας. Η 'ελευθερία από' συχνά αναφέρεται σε κάποιον παράγοντα ο οποίος επηρεάζει και δεσμεύει τις αποφάσεις του ανθρώπου σαν υποκειμένου.

Σύμφωνα με τον Βολτέρο το «πράττειν» κατά βούληση σημαίνει αφενός ελευθερία, αφετέρου η βούληση πηγάζει από κάποια αναγκαιότητα, καθιστώντας έτσι τη βούληση παράγοντα μιας προκαθορισμένης, εικονικής δηλαδή ελευθερίας. Εδώ εισέρχεται ο παράγοντας της μοίρας και κανείς δε δύναται να διαφύγει από αυτή, αφού οι προκαθορισμένες ανάγκες κατευθύνουν υποχρεωτικά τη βούλησή του ανθρώπου.

Ολόκληρη η φιλοσοφία που τοποθετεί στη βάση της τον άνθρωπο προτείνει σε αυτόν την απόλυτη κυριαρχία, τον απόλυτο έλεγχο των αναγκών του. Να έχει αυτοκυριαρχία, δημιουργώντας ο ίδιος τις προϋποθέσεις υπό την ισχύ των οποίων θα ζήσει και θα χαράξει την εξελικτική του πορεία. Ο άνθρωπος θέλει και εξελίσσεται δημιουργώντας αδιάκοπα νεότερες ανάγκες. Ο Πλάτων θα ορίσει την ελευθερία ως: «ΑΦΕΪΔΙΑ ΕΝ ΧΡΗΣΕΙ ΚΑΙ ΕΝ ΚΤΗΣΕΙ ΟΥΣΙΑΣ», δηλαδή ως απεριόριστη χρήση και απόκτηση ουσίας, πραγμάτων που προσδίδουν πρόοδο και εξέλιξη του ανθρωπίνου είδους.

Το ανθρώπινο είδος δεν εμφανίστηκε με έμφυτη τη δύναμη της ανάγκης, αλλά με τη δύναμη της θέλησης να οριοθετεί το φάσμα των αναγκών του. Η μοίρα εδώ πλέον δεν είναι τίποτα άλλο από την ίδια τη βούληση του ατόμου: είμαι πραγματικά ελεύθερος όχι όταν μπορώ να πραγματοποιήσω ένα προκαθορισμένο «πρέπει», αλλά πρώτιστα εκείνο που πραγματικά θέλω να πρέπει.

Η αρνητική σημασία της ελευθερίας, σύμφωνα με την οποία στηρίζει την ελευθερία στη φράση «είμαι ελεύθερος όταν δεν εμποδίζομαι από κάτι» δεν

αποτελεί την πρωτεύουσα σημασία, διότι η συγκεκριμένη ερμηνεία χαρακτηρίζει ελεύθερο όποιον είναι σε θέση να πράξει οτιδήποτε βούλεται, να αναπτύξει τις δυνατότητες, τις κλίσεις, τα ταλέντα του, όλη του την προσωπικότητα. Αντίθετα η θετική διάσταση της ελευθερίας είναι αυτή που της προσδίδει το βαθύτερο, αγωνιστικό της περιεχόμενο.

Ο σοβιετικός παιδαγωγός Α.Σ. Μακάρενκο πιστεύει ακράδαντα ότι στη διαπαιδαγώγηση του νέου ανθρώπου αποφασιστικό ρόλο παίζει πάντα το κοινωνικό περιβάλλον. Επειδή όμως το τελευταίο χαρακτηρίζεται από αντιφατικές κοινωνικές δυνάμεις και συμφέροντα, η άρση των οποίων αποτελεί υπόθεση της επανάστασης, η αγοραία υπαγωγή του ατόμου σ' αυτό το περιβάλλον και η αφομοίωση του μπορεί να καταστεί, και καθίσταται τελικά, ανασταλτικός παράγοντας για την υλοποίηση των στόχων της σοσιαλιστικής διαπαιδαγώγησης.

Σύμφωνα με τον Α. Σ. Μακάρενκο, ο κοινωνικός προσδιορισμός της παιδείας επ' ουδενί λόγω δεν συνεπάγεται την κομφορμιστική και κατ' ουσίαν χειραγωγική αντίληψη περί παιδαγωγικού αυτοματισμού του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η παιδεία ως διαδικασία αγωγής της προσωπικότητας συμβάλλει στον προοδευτικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και τη συνάφεια μεταξύ των σκοπών της κοινωνικής εξέλιξης με τους σκοπούς και τα μέσα της παιδείας.¹¹⁹

Αναφερόμενος ο ίδιος στις κοινωνικές παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα όχι ως κάτι στατικό και δεδομένο, αλλά ως μεταβαλλόμενη οντότητα, στην αλλαγή της οποίας συμμετέχουν ενεργά οι άνθρωποι.

Στη σύγχρονη κοινωνία η εκπαίδευση οφείλει να μάθει στον άνθρωπο να ζει μαζί με τους άλλους αρμονικά, καλλιεργώντας έτσι την κοινωνικότητα του ατόμου που είναι συνείδηση του «εγώ» με τον «άλλον», με απώτερο στόχο την κοινωνική συνοχή. Αποστολή της οφείλει να είναι η βοήθεια ώστε ο σύγχρονος άνθρωπος να αντιληφθεί την πολυμορφία των νέων τρόπων ζωής και των αντιλήψεων της κοινωνίας.

Ακόμη, απαιτείται μια σύνδεση μεταξύ της τεχνολογικής προόδου και των ανθρωπιστικών κοινωνικών αξιών, όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη, σεβασμός του

¹¹⁹ Μακάρενκο Α. Σ., « Η συμβολή της παιδείας στην κοινωνική πρόοδο» Μια αναφορά στις παιδαγωγικές απόψεις του Α.Σ. Μακάρενκο. διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://politikokafeneio.com/pedia/simboli73.htm>, (3/10/2008).

ανθρώπου και των δικαιωμάτων του, ώστε ο άνθρωπος να συμπεριφέρεται ανθρώπινα.

Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την εκπαίδευση που θα διαφυλάξει την κοινωνία ως κοινωνία ανθρώπων και όχι ως κοινωνία υπηρετών. «Με αυτό τον τρόπο η παιδεία αναγνωρίζεται ως ουσιαστική διαδικασία μιας κοινωνίας, που απαρτίζεται από ελεύθερους ανθρώπους».¹²⁰

«Εκείνο που έχει αξία είναι να αναζητήσουμε και να αντιληφθούμε τις δομές της εξουσίας, της ιεραρχίας και της κυριαρχίας και να τις αμφισβητήσουμε»¹²¹, έτσι ώστε να επιτευχθεί η αλλαγή της πολιτικής τάξης πραγμάτων που θα οδηγήσει στον μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η ελευθερία ενώ σε φιλοσοφικό επίπεδο είναι αμετάβλητη, το περιεχόμενό της σε κάθε εποχή διαφοροποιείται ανάλογα με τις συνθήκες της εποχής

Για τον πρωτόγονο άνθρωπο ελευθερία ήταν η επιβίωση, η ανεξάρτηση από τη φύση και τους καταναγκασμούς της. Εν συνεχεία για τον δούλο αποτελούσε την προσδοκία απελευθέρωσης. Ακολούθως για τον ελεύθερο πολίτη δηλώνει τη δυνατότητα του πολιτικού δικαιώματος και της απερίσπαστης διεκδίκησής του. Σήμερα για τον σύγχρονο πολίτη έχει ευρύτερες διαστάσεις, καθώς σημαίνει την τήρηση κανόνων, τον αγώνα για ολόπλευρη καλλιέργεια, την ειρήνη, τον απεγκλωβισμό από υλιστικούς, τεχνοκρατικούς και προπαγανδιστικούς μηχανισμούς.

Η συμβολή της λοιπόν στην κοινωνία καταγράφεται θετική αφού μέσω αυτής επιτυγχάνεται η εδραίωση της δημοκρατίας, η αξιοπρεπής ζωή, η οικονομική ανάπτυξη, ο σεβασμός στη φύση.

Τελικές παρατηρήσεις

Από την ανάλυση που προηγήθηκε διαφάνηκε πως παρά την εθνοκεντρική παρουσίαση της έννοιας ελευθερίας και την ταύτιση αυτής με τους εθνικούς

---

¹²⁰ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Δ., σ. 153.

¹²¹ Συνέντευξη Νόαμ Τσόμσκι, «Ο λόγος ενός μεγάλου διανοητή», (20/ 04/2007), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://pontosandaristera.wordpress.com/>, (20/10/2008).

αγώνες υπάρχουν οι τάσεις ευελιξίας στην ελληνική εκπαίδευση που μιλούν για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών, την ειρήνη ως δικαίωμα όλων των ανθρώπων και όχι στενά προσδιορισμένη με το αντίθετο της έννοιας του πολέμου και τον καταναλωτικό τρόπο ζωής που αποτελεί μια μορφή αιχμαλωσίας στην εποχή μας.

Η πλειοψηφία των κειμένων μιλά για την ελευθερία, συνδεδεμένη με τους αγώνες του έθνους μας, έχοντας ως απώτερο στόχο τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και του εθνικού τρόπου σκέψης της νέας γενιάς.

Αναφορικά με την παρουσίαση της πολιτικής δημοκρατίας δε γίνεται σύνδεση με την παγκοσμιότητα και τη διεθνοποίηση της δημοκρατίας. Η αναφορά σε άλλους τόπους και λαούς είναι ελάχιστη, ενώ οι θεσμοί που καλούνται να προβάλλουν την ειρήνη δεν αναδεικνύονται όσο πρέπει, ώστε να τονιστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η συνύπαρξη, η αλληλεγγύη, η αλληλοβοήθεια και η ανάγκη επιβολής της παγκόσμιας ειρήνης.

Σχετικά με τις κοινωνικές υπηρεσίες του κράτους δεν υπάρχει καμία αναφορά παρά μόνο εκείνες που σχετίζονται με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, καθώς το κράτος μέσα από το πολίτευμα της Δημοκρατίας παρουσιάζεται ως θεσμός της ανώτερης εξουσίας που ταυτίζεται με το λαό, ο δε λαός ταυτίζεται με το ελληνικό έθνος.

Είναι γεγονός ότι απαιτείται μεγαλύτερη ευελιξία στην εκπαιδευτική πολιτική, διότι η νέα κοινωνική πραγματικότητα έτσι όπως λειτουργεί σήμερα χρειάζεται έναν άνθρωπο ελεύθερο να διαμορφώνει τη ζωή του, έχοντας όμως γνώση των ορίων του, ώστε να επιτυγχάνεται η αρμονική συμβίωση όλων.

Οι νέες μορφές δουλείας είναι αναγκαίο να αναδειχθούν περισσότερο με βαθύτερη κριτική θεώρηση, βοηθώντας έτσι την αποφυγή αυτών για μια κοινωνία εναρμονισμένη με τη δικαιοσύνη, την ισότητα και την ελευθερία.

Εκείνο που επισημαίνει κανείς από την παρούσα ανάλυση είναι η ανάγκη δημιουργίας πολιτών με παγκόσμια οικουμενική συνείδηση με πολιτική ευαισθησία έναντι σε ένα συνεχώς διαμορφούμενο πολυπολιτισμικό παρόν.

Τα νέα αυτά δεδομένα απαιτούν το σύγχρονο ελληνικό σχολείο να μη μένει προσκολλημένο σε μία αγωγή που θέλει να καλλιεργεί μόνο τη στεία εθνική συνείδηση των Ελλήνων, αλλά οφείλει να διαπαιδαγωγήσει τις νέες γενιές με τέτοιο τρόπο ώστε να γνωρίζουν και να αναγνωρίζουν την πολιτική και

πολιτιστική τους ταυτότητα σεβόμενες όμως και την ταυτότητα του Άλλου, τον οποίο θα αντιλαμβάνονται ως μέρος ενός διευρυμένου Εμείς.

Μόνο με αυτό τον τρόπο θα καλλιεργηθεί μια ουσιαστική ευρωπαϊκή πολιτιστική και πολιτική αλληλεγγύη, στοιχεία που θα συμβάλλουν στην εδραίωση αλλά και στην ευημερία της ενιαίας Ευρώπης και όλης της κοινωνίας συνολικότερα.

Πιστεύουμε ότι όσα εκθέσαμε δίνουν μια γενική εικόνα για την έννοια της ελευθερίας που διαπερνούν τα βιβλία του μαθήματος της Γλώσσας στους Έλληνες μαθητές, όπως και την ανάγκη μιας πιο ολοκληρωμένης παρουσίασης για τις νέες μορφές ανελευθερίας που βιώνει ο σύγχρονος άνθρωπος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) APPLE, Michael, *Εκσυγχρονισμός και συντηρητισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
- 2) ΒΙΝΣΕΝΤΙ, Λυκ: *Αγωγή και Ελευθερία-Καντ και Φίχτε*, Μτφ. Γιάννης Πρελορέντζος, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 1997.
- 3) ΒΟΥΡΗ Σοφία, Άρθρο Διεθνούς Συνεδρίου, «Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς- Έρευνα και Διδασκαλία,» Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003.

- 4) ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, Κώστας, «Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα», Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2006.
- 5) ΓΙΑΝΑΓΚΙΝΤΑ, Κεντζιούρο, *Φιλοσοφία της ελευθερίας*, Μτφ. Καμπίτσης Β., Αθήνα 1957.
- 6) ΓΚΙΚΑΣ, Σωκράτης, *Νέο φιλοσοφικό Λεξικό*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.
- 7) GIDDENS, Anthony, *Κοινωνιολογία*, μτφ. και επιμέλεια, Δ. Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- 8) ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗΣ, Κωνσταντίνος, *Φιλοσοφική Ανθρωπολογία. Περιπέτειες του ανθρωπολογικού στοχασμού*, Τόμος Α', εκδ. Έννοια, Αθήνα 2007.
- 9) DEWEY John, *Democracy and education*, New York : Free Press 1966.
- 10) ΕΠΙΤΟΜΟ, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Τόμος Α'(Α-Ι), ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ν. ΝΙΚΑΣ Κ ΣΙΑ, 1972, σ.871-872.
- 11) ΗΛΙΤΣΕΦ, Λ.Φ.- ΦΕΝΤΟΣΕΓΙΕΦ Π.Η, *Φιλοσοφικό Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* (Της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ), εκδ. Καπόπουλος, Αθήνα 1985, σ. 101-107.
- 12) ΙΣΑΙΑΗ, Berlin: *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Παπαδημητρίου Γιάννης, εκδ. Scripta, Αθήνα 2001.
- 13) ΚΑΜΑΡΓΙΑΡΗΣ, Νίκος- ΣΕΡΠΙΑΝΟΥ, Αγγελική, *Κοινός νους*, Β'- Γ' Τόμος, εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2007.
- 14) ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Δ., *Εκπαίδευση και Πολιτική Διαπαιδαγώγηση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
- 15) ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, Γρηγόρης, *Αξιολογία και Παιδεία. Φιλοσοφική θεώρηση των αξιών στο χώρο της παιδείας*, εκδ. Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2005.
- 16) ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Πασχάλης, *Το όραμα της ελευθερίας στην πολιτική κοινωνία. Από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1992.
- 17) ΚΟΚΚΟΤΑΣ, Παναγιώτης: *Η ελευθερία στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1983.

- 18) KYMLICKA Will, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, Εισαγωγή- Μτφρ. Γρηγόρης Μόλυβας, Πόλις, 2005.
- 19) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Χαράλαμπος, *Σχολική πραγματικότητα και κοινωνικοποίηση του μαθητή*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.
- 20) ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θάνος, *Ενάντια στο ρεύμα: Για μια κοινωνία πολιτών: άρθρα περιόδου 1988-1994*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- 21) ΜΙΑ, Τζον, Στιούαρτ., *Περί Ελευθερίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1983.
- 22) ΜΟΥΛΙΑΝΙΤΗΣ, Βασίλης, *Οι επιδράσεις των κοινωνικών και εκπαιδευτικών μεταβολών που συντελούνται από τη 10 ετία του '70 και μετά στη διδακτική πράξη: ευελιξία στην εκπαίδευση και στάσεις των εκπαιδευτικών*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2004.
- 23) ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, Γεώργιος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε.Π.Ε, Αθήνα 2002, σ. 585.
- 24) ΜΠΟΜΠΙΟ, Νορμπέρτο, *ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ*, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα, 1998.
- 25) NEUMANN, Franz, *Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., εκδ. Έρασμος, Αθήνα. 1936.
- 26) ΝΙΚΟΛΑΟΥ Σουζάνα- Μαρία, *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2006.
- 27) ΡΑΓΓΑΣ, Σωκράτης, *Τι λέει ο Μαρξ για την ελευθερία και τη δημοκρατία*, εκδ. Σωκράτης, Αθήνα 1979.
- 28) ΡΟΛΣ, Τζων, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, επίμετρο Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2001.
- 29) ΤΣΟΜΣΚΙ, Νόαμ, *Εκπαίδευση χωρίς ελευθερία και κρίση*, Μετάφραση Φιλίππατος Άγγελος, εκδ. καστανιώτη, Αθήνα 2000.
- 30) ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Άννα-ΔΡΑΓΩΝΑ Θάλεια: *Τι είν'η πατρίδα μας Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

ΑΡΘΡΑ

- 1) BERTRAND Russell, Παιδαγωγική: Εκπαίδευση και πειθαρχία, μτφρ. του άρθρου "Education and Discipline," διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
http://www.filosofia.gr/themataepistimon.php?subaction=showfull&id=1114811992&archive=&start_from=&ucat=4&, (15/4/2008).
- 2) ΒΙΣΤΩΝΙΤΗΣ Αναστάσης, «Αρνητική και θετική ελευθερία», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=146859&ct=47>, (19/02/2008).
- 3) DURKHEIM Emile, «Η εκπαίδευση, η φύση της, ο ρόλος της» (1998), μτφρ. Ανθογαλίδου Θ., Virtual School, The sciences of Education Online, τόμος 1, τεύχος, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
<http://web.auth.gr/virtualschool/1.1/TheoryResearch/DurkheimEducation.htm>,(7/12/2007).
- 4) ΤΣΟΜΣΚΙ Νόαμ, « Ο λόγος ενός μεγάλου διανοητή» (Ελευθεροτυπία 20/04/07), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
<http://pontosandaristera.wordpress.com>, 20/10/2008).
- 5) ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Νίκος, «Ανελευθερία χωρίς καταπίεση», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2001/epen_dyt3.php,(3/06/ 2008).
- 6) ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Νίκος, « Η πολιτική του προσώπου και το πρόσωπο της πολιτικής. Όψεις της τηλεπολιτικής», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
http://www.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2003/politics_telepol.php,(20/11/2008).
- 7) ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ λεξικό, «άσπρη λέξη», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο,
http://www.asprilexi.com/lexilagnoi_sub.asp?id=25, (11/11/2007).
- 8) ΚΟΥΖΕΛΗΣ Γεράσιμος, «Η σχολική διαμόρφωση πολιτικών υποκειμένων: οι ελληνικές αντιφάσεις», (15/04/1998), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
<http://web.auth.gr/virtualschool/1.1/TheoryResearch/CongressKouzelis.html>, -(5/02/08).
- 9) ΜΑΚΑΡΕΝΚΟ Α. Σ., « Η συμβολή της παιδείας στην κοινωνική πρόοδο». Μια αναφορά στις παιδαγωγικές απόψεις του Α.Σ. Μακάρενκο, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:
<http://politikokafeneio.com/pedia/simboli73.htm>,(3/10/2008).

- 10) ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ Δήμητρα, «Η γλώσσα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση: μια πρώτη συζήτηση», Virtual School, The sciences of Education Online, τόμος 2, τεύχος 1, Απρίλιος 1999, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.auth.gr/virtualschool/2.1/TheoryResearch/MakryniotiDiscourse.html>, (26/11/2008).
- 11) ΜΠΑΓΙΩΡΓΑΣ Α./Μανιάτης Γ/ ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ Ε/ ΒΑΤΙΚΙΩΤΗΣ Λ., «ΤΟ ΑΙΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://politikokafeneio.com/filosofia/aitima44.htm>, 04/04/2003, (16/11/2007).
- 12) ΠΑΤΕΛΗΣ Δημήτρης, «ΠΕΡΙ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ», Φιλοσοφικές και μεθοδολογικές πτυχές (Προδημοσιευμένη εισήγηση για την 1η Εναλλακτική Ημερίδα Επιστημονικού Διαλόγου του περιοδικού ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, 29-11-2003, 1ο μέρος, τ. 130, Μάιος-Ιούνιος 2003, σελ.108-122, 2ο μέρος, τ. 131, Ιούλιος - Αύγουστος 2003, σελ. 148-163), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.ntua.gr/posdep/concrete/Assessment/Patelis_05-11-03.doc, (18/02/2008).
- 13) ΤΕΡΕΖΑΚΗ Ρία: «Η έννοια της ελευθερίας», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: http://www.blavatsky.gr/index.php?id=12&tx_ttnews%5Btt_news%5D=39&tx_ttnews%5BbackPid%5D=7&cHash=89f3e352aa, (7/12/2007).
- 14) ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙ Προβληματισμοί, «Μια κριτική προσέγγιση για την έννοια της ελευθερίας», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://filosofia.gr/forum/index.php?sid=298fd1f020bcc2c0432f41313b992f2e>, (7/12/2007).
- 15) ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΙ προβληματισμοί, « Είμαι ελεύθερος; Μοίρα και αναγκαιότητα», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://filosofia.gr/eleftheros.html>, (10/12/2007).
- 16) ΦΟΥΚΩ Μισέλ, «Πειθαρχία και σχολείο», μτφρ. Καλημερίδης Γ. (1998), διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://web.auth.gr/virtualschool/1.2/youngs-/Kalimeridis.htm>, Τόμος 1, τεύχος 2, Αύγουστος 1998, (9/6/2008).

**Κείμενα μελέτης και διερεύνησης
στα διδακτικά εγχειρίδια της Ε΄ και ΣΤ΄ Τάξης Δημοτικού:**

Διδακτικά Εγχειρίδια Γλώσσας Ε΄ Δημοτικού

Τεύχος α΄, Της γλώσσας ρόδι και ροδάνι

3^η ενότητα: 28^η Οκτωβρίου

«Η πορεία προς το μέτωπο», Απόσπασμα από το Άξιον Εστί, Οδυσσέας Ελύτης.

*«Η Ιταλία μας κήρυξε τον πόλεμο», Ο Άκης και οι άλλοι, εκδ. Καστανιώτη,
Κυριάκος Ντελόπουλος, Αθήνα 1997.*

«Η πείνα», Ζωρζ Σαρή, Όταν ο ήλιος....., εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1971.

«Κατοχή», Κώστας Ουράνης.

5^η Ενότητα: Αναφορά στην εξέγερση του Πολυτεχνείου

«Πολυτεχνείο ' 73», εφημερίδα Τα Νέα, 17 Νοεμβρίου 2003

«Τριήμερο στα κάγκελα», Φώντας Κονδύλης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987

«Μικρός Τύμβος», Νικηφόρος Βρεττάκος

«Άγνωστος Αγωνιστής», Κώστας Μόντης

«Κοίτα με στα μάτια», Νίκος Γκάτσος

«Ο Φωκίων ήταν ελάφι», Μάνος Κοντολέων, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1992

Τεύχος β', Της γλώσσας ρόδι και ροδάκι

12^η Ενότητα: 25^η Μαρτίου

«Κολοκοτρώνης», Ν.Β.Ρούτσος

«Ο γέρος του Μοριά», 21 από το '21, Κ.Κυριακοπούλου- Χ. Κανελλοπούλου, Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα 1998

«Μαντώ Μαυρογένους», Πινακοθήκη των ηρώων του 1821, εκδ. Στρατική, Αθήνα 1996

Τεύχος γ', Της γλώσσας ρόδι και ροδάκι

15^η Ενότητα: Τηλεόραση

«Τα θετικά..... και τα αρνητικά», εφημερίδα Η Καθημερινή, 3/4/04(διασκευή).

«Τηλεόραση και διαφήμιση», Έλληνα Νάνση, Από σχέδιο εργασίας της Ε' και ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου Παναγίας Καβάλας.

Διδακτικά Εγχειρίδια Γλώσσας ΣΤ' Τάξης Δημοτικού

Τεύχος α', Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα

2^η Ενότητα: Κατοικία

«ΟΤΑΝ Η ΣΥΝΥΠΙΑΡΞΗ ΤΩΝ ΕΝΟΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ ΠΕΡΝΑΕΙ ΚΡΙΣΗ, Κύριε μας ενοχλείτε...», εφημερίδα Ακίνητα, 6/11/ 03.

3^η Ενότητα: 28^η Οκτωβρίου

«Η τελευταία Π.Α. εκατονταετία», Γιάννης Ρίτσος.

«Η μικρή Ελλάδα υψώνει τη φωνή της», περιοδικό Παράθυρο στην Εκπαίδευση του Παιδιού, τεύχος 11, Σεπτ.- Οκτ. 2002 (διασκευή), Γωγώ Αγγελοπούλου.

«Ήρθαν», Ο Άκης στα όπλα, Κυριάκος Ντελόπουλος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2002(διασκευή).

5^η Ενότητα: 17^η Νοέμβρη

«Οι τρεις μέρες», Κωστούλα Μητροπούλου.

«Εδώ Πολυτεχνείο», Τα γενέθλια, Ζωρζ Σαρή, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1979.

«Αναμνήσεις από αυτόπτες μάρτυρες», εφημερίδα Το Βήμα 9/11/03, Η καθημερινή, 15/11/98.

6^η Ενότητα: Η ζωή σε άλλους τόπους

«Η ζωή σε άλλους τόπους», Γιώργος Σεφέρης .

«Αυτόχθονες λαοί», κείμενο της συγγραφικής ομάδας.

«Σπίτι μας είναι η γη», Πού είναι ο αετός; Χαιρετισμός στη γη, εκδ. ΚΟΑΝ, Αθήνα, 1997(διασκευή).

«Αιολική γη», Ηλίας Βενέζης, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1992.

Τεύχος β', Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα

12^η Ενότητα: 25^η Μαρτίου

«Κάτω στον Βάλτου τα χωριά», κλέφτικο τραγούδι.

«Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου», περιοδικό Παράθυρο στην Εκπαίδευση του Παιδιού, τεύχος 20, Μάρτ.- Απρ. 2003(διασκευή), Γωγώ Αγγελοπούλου.

«Ο λόγος του Κολοκοτρώνη στην Πνύκα», Κολοκοτρώνης, Δημήτριος Φωτιάδης,
εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1987(διασκευή).

Τεύχος γ', Λέξεις...Φράσεις...Κείμενα

17^η Ενότητα: Πόλεμος και Ειρήνη

«Ανατολή Θανάτου», Κυριάκος Χαραλαμπίδης.

«Ομορφίτα», Νίκη Λαδάκη- Φιλίππου.

«Σκέψεις ενός παιδιού για τον πόλεμο», Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ, εκδ.
Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1983(διασκευή).

«Μικροί στρατιώτες», πηγή : Διεθνής Αμνηστία.

